

ББК - 63.3 (4Укр)2
УДК - 94 (477)00

Морозов А.Г., Корновенко С.В. Анти. - Черкаси: Видавництво Черкаського державного університету імені Богдана Хмельницького, 2001. - 64 с.

Книга присвячена історії східнослов'янських племен III - VII ст., відомих як анти. На широкому джерельному, археологічному матеріалі висвітлюються маловідомі сторінки соціально-економічного, суспільно-політичного, культурного життя антив.

Для студентів, викладачів, всіх, хто цікавиться давньою історією України, етногенезом українського народу.

Рецензенти: доктор історичних наук, професор Чабан А.Ю., завідувач кафедри історії України Черкаського державного університету імені Богдана Хмельницького;

доктор історичних наук, професор Лях Р.Д., завідувач кафедри історії України Донецького національного університету;

доктор історичних наук, професор Ричка В.М., провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ;

кандидат педагогічних наук Шляхова В.В., доцент кафедри культури та методики викладання української мови Черкаського державного університету імені Богдана Хмельницького.

Рекомендовано до друку Вченою Радою Черкаського державного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 2, від 6.11.01), Вченою Радою Науково-дослідного інституту селянства (протокол № 2, від 25.10.01), Загальними зборами Наукового товариства істориків-аграрників (протокол № 2, від 22.10.01).

Автори висловлюють вдячність
Лісовому Олександрові Анатолійовичу
за сприяння у виданні книги.

ISBN 966-7986-07-1

© Морозов А.Г., Корновенко С.В.

ЗМІСТ

Історіографія	4
Етимологія етноніма "анти"	7
Перші писемні відомості	11
Археологічна належність	16
Економічна основа союзу	23
Суспільно-політична організація антив	34
Армія та флот	39
Завоювання антами Балкан.	
Війни з Візантією (середина VI - початок VII ст.)	47
Біля витоків українського письма	51
Висновки	57
Примітки	59

Етногенез слов'янства - одна із фундаментальних проблем в історичній науці і водночас одна з тих, що й досі породжують численні й різноманітні думки, як правило, протилежні. В її контексті особливе значення має коло питань, пов'язане з історією антів - величезного союзу східнослов'янських племен III - VII ст. н. е. Незважаючи на їх генетичний зв'язок зі слов'янами IX ст., про що з усією очевидністю свідчать і писемні джерела, і археологічні пам'ятки, антський період випадає з давньої історії України аж до останніх десятиліть. Найчастіше про них згадували в контексті історії Візантії. Серед причин, які зумовили таку ситуацію, - тривале панування у вітчизняній історичній науці норманської теорії з її варязьким місіонерством. П. Третьяков із цього приводу влучно зауважив, що "висвітлення історії антів неминуче привело до висновку, що давньоруська держава IX ст. була не стільки початком... історичного життя слов'янства, скільки підсумком тривалого, вже пройденного ними шляху" [78, 154].

Академік О. Шахматов розглядав антів як предків східного слов'янства, "всього взагалі руського племені", підкреслював, що "внаслідок розпаду антської єдності виникли всі східнослов'янські племена, які розселилися потім на східноєвропейській рівнині" [85, 12]. Такий же логічно вибудований ланцюжок зв'язків антів, росів і Київської Русі окреслював Б. Греков: "Епоха VI - VIII ст. - період безперервно йде до Київського часу" [13, 18].

Паралельно з цією теорією розвивалася думка і про неслов'янське походження антів. А. Ольрик вважав антів Божа не антамами - слов'янами, а кавказькими аланами, які самі називали себе антами і мають у своїй осетинській традиції згадки про боротьбу з племенем "Сит". Велід за А. Ольриком почали вважати антів Божа аланами Л.Шмідт, (він весь епізод боротьби Вінігарія з останнім вважав за міф), Ф.Дворник, Ю. Левицький, Г. Вернадський (учений зводить поняття "ант" до "ас" - осетин, алан) [19, 321].

Були спроби ототожнити цю назву з етнонімом якогось слов'янського племені. Зокрема, академік М. Тихомиров зіставляв ім'я Божа з племінною назвою бужан, які населяли Західний Буг і мали відоме за часів Київської Русі місто Бузьк або Боськ. Відповідно до цього - анти - бужани [77, 78].

Досить поширеною в історичній вітчизняній науці XIX ст. була точка зору В. Ключевського, який ототожнював антів із венетами або венедами, які населяли Карпати. Аналізуючи відомості Йордана про поділ слов'ян на склавинів і антів, вказуючи при цьому ареал їх поширення, В. Ключевський робив висновок: "Отже, слов'яни, власне, займали тоді Карпатський край. Карпати були загальнослов'янським гніздом, з якого пізніше слов'яни і розійшлися в різних напрямках" [22, 122]. Свою думку він підтверджував даними "Повісті..." і відомостями Масуді (X ст.), де йдеться про дулібів і обрив. В.Ключевський ототожнював перших з волинянами і зазначав: "тобто, ми застаємо у східних слов'ян у Карпатах у VI ст. великий військовий союз на чолі з дулібським князем. Цей військовий союз і є факт, з якого можна починати нашу історію: вона почалась VI ст. на самому кінці, в південно-західному кутку нашої рівнини, на північно-східних схилах і передгір'ях Карпат" [22, 124].

С. Соловйов, навпаки, вбачав в антах південно-західну частину східних слов'ян. Спираючись на відомості Йордана та Прокопія Кесарійського, він писав, що "автори наступних віків постійно згадують між головними народами Сарматії венедеів, а далі на схід - сербів. В середині VI ст. згадки про слов'янські племена та їх житла стають точнішими: за Йорданом численне плем'я венедеів поділялось на два народи - слов'ян, що проживають від верхів'їв Дніпра до Вісли, і антів, які були сильнішими за перших і жили в крайніх припонтіїських від Дніпра до Дністра. Прокопій також знає слов'ян і антів; додаючи, що в давнину ці два народи були відомі під загальним іменем спорів, в якому новітні дослідники не безпідставно вбачають сербів" [73, 86].

Л. Нідерле, як і багато інших дослідників, вважав, що анти - це лише південна частина східних слов'ян, яку історики визначали найрізноманітнішими назвами [39, 20]. Цієї ж думки дотримувався і А.Спіцін [75, 20].

М. Грушевський розглядав антів як предків українського народу. Він писав: "Грецькі письменники відрізняють на півдні по сусідству з Візантією словен і антів. Словенами називають вони племена, що жили над Дунаєм і на балканських землях, антами - над Дністром, Дніпром і далі на схід до Азовського побережжя. Це були південно-східні українські племена, які захопили тоді все чорноморське побережжя від Дністра до Азовського моря і виступали в історичних

дослідках окремо під назвою антів" [14, 49-50].

Такі погляди вченого одразу були позначені радянською ідеологією етикетом "націоналістичні", а концепція – "буржуазно-націоналістичною". Думку вченого поділяли та розвивали І. Кри-в'якович, П. Полонська-Василенко [24, 50].

Особливого розвитку антська тематика набула в повоєнні часи. Тоді було перекладено основну кількість джерельних матеріалів, виявлено нові археологічні знахідки, здійснено спроби систематизації вже існуючих пам'яток. Виходять у світ праці Б. Рибаків, П. Третякова, А. Спіцина і багатьох інших авторів, у яких вчені, "запечуючи" "націоналістичні" погляди М. Грушевського, тим самим доповнюють і розвивають їх, вказуючи на різницю між слов'янами і антами, на безперервний державотворчий процес на території Середнього Подніпров'я, ототожнюючи антів з українцями. Так, Б.Рибаків стверджує, що "Русь - частина антів", а також вважає культуру Київської Русі спадкоємницею антської: "Культура, створена в VI ст. антськими племенами, стала основою для Київської держави, для багатой і яскравой культури Київської Русі. Анти не лише предки східних слов'ян, а й творці всієї їх культури" [59, 42].

П. Третяков, підкреслюючи роль Середнього Подніпров'я, писав: "Саме тут, на Дніпрі, право- і лівобережжі, концентруються всі найзначніші залишки антського життя: городища, "поля поховань", скарби. Так як і в скіфський час або на початку нашої ери Середнє Подніпров'я в антський період було важливою областю економічного, культурного і, без сумніву, політичного життя давнього слов'янства" [78, 156-157].

В. Петров вбачав в антах майбутніх українців. Посилаючись на Йордана, він твердив: "Нагадаймо, що племінний поділ сполучається в Йордана із вказівкою на територіальне розмежування. Йордан розрізняє три групи: віслянську, дніпровську і дунайсько-дністрянську. Віслянська група - це венети, дунайсько-дністрянська - склавіни, анти - між Дністром і Дніпром. Нема сумнівів, що це територія України, на якій протягом багатьох століть існує автохтонне населення" [44, 15].

Вказуючи на різницю, яка була між антами і склавінами, В. Седов зазначав, що "анти і склавіни - окремі племена, які мали власних вождів, своє військо, вели самостійну політичну діяльність. Напевне, різниця між слов'янами і антами мала етнографічний характер, а в

мовному відношенні не виходила за межі діалектної диференціації" [62, 164]. Стверджуючи, на основі палеоантропологічних матеріалів, що освоєння інших земель антами відбувалось з подніпровського регіону, В. Седов зазначав: "... слов'янам X-XII ст. властива мезокранія при відносній вузьколицьості, були в основному нащадками черняхівського населення. Крім надніпрянських земель, цей антропологічний тип в епоху середньовіччя отримав розповсюдження серед населення Середнього Подунав'я та відомий на верхній Ельбі. Не виключено, що цей факт відображає розселення нащадків антських племен, у відповідності до археологічного матеріалу" [63, 16-31].

Виходить низка робіт М. Брайчевського, в яких на основі археологічних пам'яток цього часу автор розв'язує питання етнічного складу антського угруповання: "Він об'єднував шість східнослов'янських племінних груп: уличів, тиверців, дулібів, бужан, волинян, білих хорватів" [6, 155].

Б. Рибаків дещо конкретизує склад союзу: "... тут сформувались східнослов'янські племена уличів, тиверців, частково древлян, полян, волинян, частково радимичів, сіверян і частково вятичів" [57, 323].

Питання етногенезу українського народу набули надзвичайної гостроти в 90-х р.р. Окремі дослідники, виходячи з політичних, особистісних, будь-яких інших, але не наукових позицій, створюють екстравагантні концепції, висловлюють оригінальні судження з приводу такої складної наукової проблеми як початки східнослов'янської державності [17; 28; 47].

Вищенаведений історіографічний аналіз доводить, що окремі питання з антської історії отримали своє висвітлення. Однак праці, яка б давала цілісну картину історії антів, на жаль, ще не існує. Тому автори поставили собі за мету здійснити спробу відобразити складні процеси суспільно-політичного, соціально-економічного, культурно-го життя населення України в 3-7 ст. н. е.

ЕТИМОЛОГІЯ ЕТНОНІМА "АНТ"

Походження етноніма "ант" становить спеціальну проблему в історичній та мовознавчій науці. При всій полярності думок з цього приводу більшість науковців вважає, що він не може бути само-

назвою слов'ян, оскільки зустрічається в Галікаранському надписі 5 ст. до н. е. як ім'я грецького жерця. В Античній Греції вживався в складних власних іменах: Ееоант, Калхант тощо. А. Брім, наприклад, виводив це ім'я від імені птаха - тогема, порівнюючи його зі слов'янським словом "утка". О. Попов пов'язував походження цієї назви з тюркським словом "ант" - клятва, вважаючи, що це ім'я перейняла частина східних слов'ян, визнаючи васальну залежність від аварського каганату. Не менш поширеною була гіпотеза, яка зіставляла етнонім "анти" з іменем венеців [6, 155].

Пошуки етимології етноніма ант йшли і в протилежному "географічному" напрямку, добуваючи відомостей серед мов кавказьких народів. Зокрема, Г. Вернадський писав, що назва "анти" - аланського походження, тому що в осетинській мові слово "anda" значить "за", слово "andaq" означає "зовнішнє", а в санскриті "anta" - "кінець", "межа". На цій підставі антів можна було б розглядати як "зовнішні" чи кордонні племена аланів (предків осетин), які в процесі переселення відокремились від основної частини племені".

Б. Рибаків з цього приводу зазначав: "... етнонім анти не є самоназвою; він не відомий слов'янським мовам і швидко зник. Напевне, він позначав в іранських мовах "країні", "окраїні", що цілком узгоджується із розміщенням антів в крайньому південно-східному регіоні" [60, 75].

Український дослідник М. Брайчевський прямо вказував: "Антський, або, точніше, Полянський, союз племен...", цим самим стверджуючи тезу про взаємозв'язок і безперервність розвитку автотонного населення на території Середнього Подніпров'я [6, 155].

Етимологічний словник української мови, розкриває етимологію етноніма "ант" так: "Анти, східнослов'янські племена між Дністром і Дніпром у IV-VI ст. - російська, білоруська - анти, польська - Anty, чеська - Antove, - загальноприйнятої етимології не має; найчастіше пояснюється як іранська назва, пов'язана з давньоіндійською - antan "кінець, край", antyah "той, що перебуває на краю", виводиться також від індоєвропейської - ven-t "не той самий, а щось більше" (> праслов'янська vgt-j - > старослов'янська "більший", польська więse "більше"), або пов'язується з племінною назвою в'ятичі, з готської wīnēa "пасовисько"; давньоперська vapa-m "ліс" та ін.; заслуговує на увагу пов'язання тюркського ant "клятва", монгольського ans (anda), "побратим" як назви, даної аварами тим слов'янам, що на

деякий час вступили з ними в союз, і менш переконливим є припущення про кельтське походження назви, про зв'язок її з праслов'янським Qy "качка", про походження назви з давньоруських мов та ін [17, 75-76].

Під дещо іншим кутом зору розглядає це питання П. Лаврів. В одній з робіт він зазначає: "Самі жителі степів... так себе не називали. З України, колись слов'ян, під натиском аварів і інших кочівників - зайд могло втекти чи поступово замандрувати через Підляшшя, річки Вкраїниці і Вкру аж за Одру старожитне слов'янське плем'я укри (пізніша назва - украни), етнонім, який могли причорноморські Індо-Іранці скальчувати в значенні "край", "рубіж" [27, 217].

Своєрідне трактування подає С. Плачинда: "Анти (велетні, дужі). Первісна назва воїнів давньоукраїнських племен..." [47, 10].

Цікаву гіпотезу пропонує Б. Чепурко, зокрема, він пише: "Звичайно, анти - не самоназва. Це переклад на давньоіранську самоназви укрів-краян, сучасних українців. "Край - окраїна - Україна" - "земля". Кожна вкрасна (відкрасна) земля має, звісно, кордон, окраїну - межову лінію, що окреслює "край", "країну", "територію". Анти - українці, ті, хто живе на землі, люди своєї землі, землероби: ті, хто обробляє землю, нарощує чорнозем. Санскритське "анта" означає "близький", "останній", "чудесний"; смерть, "границя - край чогось і внутрішня частина", тобто речі полярні, але взаємозв'язані. Назва давньоіндійської філософської системи "Веданта" (вед - анта) - книги, яка роз'яснює ВЕДИ, буквально означає "Відаю (знаю) - край, межу, кінець". Антар - Індрія - філософський термін, що позначає розум (розвій ума), розуміння, самосвідомість, увагу (порядковість довільна). Росени, анти, країни - діти Землі і Сонця, представники землеробської культури. Пізніше, тобто ближче до нас, на позначення "початків" загальної осідлості й "нової" європейської цивілізації та культури прийнято було називати антськими грецькі часи та грецький світогляд. Але греки, іранці та інші сусіди називали антами українців. На жаль, "Санскритско-русский словарь" В. Кочергіної не вклучає "відійської" лексики, але й за цими скупими даними можна зробити висновок, що "Анта-край" означає:

- а) всю Ойкумену (світ);
- б) "центр", "центральну частину, область", "плем'я", "столицю";
- в) "окраїну", "пограниччя", "кінець чогось у часі і просторі",

"межову лінію, оболонку", "те що тримає в цілості структуру", "спасенну єдність" [83, 30-31].

На нашу думку, етнонім "анти" в III – VII ст. мав три основних значення, які стосувалися населення Середнього Подніпров'я і самої його території:

- 1) країна, порубіжжя;
- 2) дужі, хоробрі, войовничі, чисельні;
- 3) центральну частину, те, що тримає в цілості структуру, тобто територію Середнього Подніпров'я.

На користь першого значення свідчить те, що давні автори, вказуючи ареал проживання антів, ніде не називають їх північних кордонів, тобто анти для них є окраїнними племенами. Разом з тим, територія Середнього Подніпров'я була на периферії двох світів: осідлого (землеробського) і кочового (скотарського). Так би мовити, порубіжжя, прикордоння двох культур і двох цивілізацій.

Про те, що анти були войовничими і вміли відстояти себе, маємо численні писемні свідчення. Взяти хоча б для прикладу Йордана: "Анти ж - найсильніші з обох (племен) (тобто, сильніші за венедев і склавинів)" [19, 35]. Прокопій Кесарійський повідомляє: "... вся Європа пограбована гунами, слов'янами й антами, міста були геть зруйновані..." [53, 69]. Стратег свідчить, що "їх багато й вони витривалі, легко зносять і спеку і холод, сльоту, наготу тіла й голод" [31, 253]. Йоан Ефеський додає: "Мають... багато зброї і вивчили воєнну справу краще ромеїв" [86, 252]. Про військову силу і міць антів, їх значну кількість писали й інші автори.

Археологічні пам'ятки та їх аналіз дають підстави говорити про те, що територія Середнього Подніпров'я в антський період була тим етнічним ядром, до якого тяжіло населення інших українських земель. Вона відіграла роль метрополії у подальшому просуванні антів у південному напрямку. Так, наприклад, знахідки, зроблені при вивченні Пастирського городища, дають змогу констатувати, що воно було "одним із попередників ранньосередньовічних міст Подніпров'я" [70, 69]. Також ця територія була захищена чудовою оборонною системою. Ще в XIX ст. М. Красуським було висловлене припущення: "Колискою арійських племен не була Середня Азія, але так звана Сарматська долина, або Слов'янська; відповідно, на цій рівнині донині живуть малороси" [23, 10]. Переконливо на користь цієї думки свідчить палеоантропологічний аналіз В. Седова.

Важливим фактором, який зумовив кардинальні зміни в суспільно-політичному житті східного слов'янства, став геополітичний чинник. Через територію розселення східних слов'ян проходив один із маршрутів "великого переселення народів". По-друге, лісостепова зона, межуючи із степовою, зумовила специфічну систему відносин землеробів та скотарів. Одним із результатів дії геополітичного фактора в період раннього середньовіччя стала зміна політичної структури слов'янського суспільства. Саме в період активних міграційних процесів, які безпосередньо стосувалися ареалу розселення антів, зростає роль і значення військової племінної дружини. Пов'язано це з тим, що, по-перше, відносини автохтонів з племенами, які проходили повз їх території, були далекими від ідеальних. Племінні дружини відігравали роль своєрідного гаранта безпеки землеробських племен. По-друге, окремі дружини брали участь у спільних походах "варварів", як їх називали "цивілізовані" народи. Здобич, отримана в боях, давала можливість дружинникам безбідно існувати, повернувшись з походу, а разом з тим зумовлювала їх відособлення, окремішність у структурі слов'янського суспільства. Тим самим дружинники оформлювалися в стан заможних верств суспільства.

Специфічна система відносин землеробів та скотарів відіграла роль катализатора в процесі консолідації східнослов'янських племен, їх трансформації в складніші етно-політичні структури. Землеробський світ та світ кочового скотаря – діаметрально протилежні моделі існування. Їх взаємодія, як правило, носить антагоністичний характер.

ПЕРШІ ПИСЕМНІ ВІДОМОСТІ

Загальноісторичні закономірності розвитку європейських народів в період раннього середньовіччя визначили новий напрямок в суспільно-політичному та соціально-економічному житті слов'ян взагалі й антів зокрема.

Перш за все, інтенсивний розвиток виробничих сил зумовив трансформацію родового ладу. В його надрах зароджувалися протиріччя, які сприяли появі класів, якісно нових відносин всередині суспільства.

Взасмодія цих явищ, пов'язаних як із внутрішнім розвитком, так і з зовнішніми умовами, привела до важливого результату - появи великих міжплемінних угруповань. Одним із таких об'єднань був союз, відомий в історії під назвою "Антського". Зрозуміло, що це державне об'єднання не було державою в сучасному розумінні слова, а мало лише певні, можливо, ще не зовсім досконалі ознаки держави, що, однак, давало йому змогу бути на рівні з тогочасними аналогами. Хронологічні межі існування визначаються к. III - IV - поч. VII століть, отже, трьома століттями. Таке величезне військово-політичне об'єднання, яке, за підрахунками вчених, включало від шести до восьми східнослов'янських племенних груп, не могло лишитися непоміченим.

Перші писемні згадки про антів датуються III-V століттями нашої ери. До третього століття (270 р.) належать грецькі написи з Керчі, які містять прикметник до чоловічого імені "Αντας" "Αντας Πατρι", тобто "Папіос Ант".

Приблизно V століттям датуються епічні пам'ятки готів і лангобардів, в яких є відомості про антів. В одній із лангобардських поем зустрічається термін "Althaiþ" (земля антів) - найсхідніша межа географічних знань лангобардів. Легенди готів використані у працях Кассіодора, на якого посилався Йордан.

Для вирішення питань, пов'язаних з історією антів, важливе значення мають відомості, які у славнозвісному творі "Про походження та дії гетів" (або просто "Готика") подав Йордан. Алан за походженням, придворний готський літописець, уродженець Нижнього Наддунав'я, він безпосередньо знав слов'янський світ, слов'янську вдачу, спосіб життя. У жодного іншого з ранньосередньовічних авторів немає таких історично конкретних звісток, як в Йордана.

Інший автор - видатний письменник і політичний діяч часів Юстиніана (527-565 рр.), сучасник Йордана - Прокопій з Кесарії. За походженням грек, друг полководця Велзарія, його радник і секретар, жив у 540-562 рр. в Константинополі, поза сумнівом, знав добре як слов'ян, так і готів. У 550 р. Прокопій залишив сім книг "Історії війн" (I-III книги "Війни з готами"). У 554 р. він написав останню, восьму книгу "Історії війн" (IV книгу "Війни з готами"). Як видатного імперського діяча, активного політика Прокопія не цікавили північні межі слов'ян: він обминув це питання. Натомість Прокопій додав детальні й цінні відомості про склавів та антів на краще відомому

йому Дунаї, у прикордонній смузі з імперією: "Анти - найбільшчі суєди склавів. Гуни, склавини і анти мають свої оселі по той бік Дунаю недалеко від його берега" [54, 384].

Агафій по праву може вважатися продовжувачем історичної спадщини Прокопія. Він також жив у VI ст., а його літературна кар'єра була своєрідною. Спочатку він здобув юридичну освіту в Александрії, потім у Константинополі і тому відомий був як адвокат, за що і отримав прізвисько "Схоластик". До наших днів дійшла його праця з історії "Про царювання Юстиніана". В цьому описі подій автор використовавав, як правило, свідчення очевидців, але з історії слов'ян його роботи цінні тим, що вони є результатом подій, свідком котрих був автор [1, 246].

Цікаві свідчення про давніх слов'ян містяться у працях Менандра Протиктора, якого вважали спадкоємцем Агафії і який теж з юриста став істориком. "Історія" Менандра безпосередньо продовжує роботи Агафії і хронологічно охоплює події 558-582 рр. Хоча цей твір зберігся лише в уривках, у ньому є цікаві дані про історію сутичок Візантії зі слов'янами, антами.

"Церковна історія" Євагрія - специфічний історичний твір. Особливість полягає в тому, що його автор приділяє більше уваги світській історії, ніж церковній. Як свідчить аналіз згаданого джерела, Євагрій залучав при роботі над книгою дані Пріска, Євстафія, Прокопія. По-друге, Євагрій ніде не вживає етнонім "слов'яни". Однак зміст твору, його порівняльний аналіз із іншими тогочасними працями, в яких є згадки про слов'ян і антів, переконливо свідчить, що "варвари з Меотиди" - слов'яни. Хронологічно "Церковна історія" Євагрія охоплює період до початку правління імператора Маврикія [87, 250-251].

Не менш змістовним джерелом з історії слов'янства є робота Іоанна Ефеського "Церковна історія". Твір датується VI ст. Предметом уваги Іоанна Ефеського була боротьба Візантійської імперії з варварами, і зокрема, зі слов'янами, антами. Описуючи період царювання Тиверія, автор "Церковної історії" спеціально зупиняється на описі "проклятого народу слов'ян". В очах Іоанна Ефеського слов'яни - анти - войовничі, війна - спосіб їх життя. На жаль, 48 розділ VI книги "Церковна історія" втрачений для науки. Згідно з її назвою, яка збереглася, "Про завоювання і спустошення землі слов'ян", вона містила цікаві відомості про військове протистояння візантійців і

слов'ян [86, 252].

Заслугують на увагу і згадки про антів Маврикія, або Псевдо - Маврикія, які містяться в його творі "Стратегікон". У цьому джерелі описуються епізоди боротьби Східноримської імперії з варварським світом, і зокрема, з слов'янами - антами. В "Стратегіконі" описується побут та суспільно-політичне життя слов'ян - антів.

Джерелом VII ст., насиченим відомостями про слов'ян, є "Пасхальна хроніка". Це компілятивний твір, який не належить перу одного автора. Одним із фрагментів роботи є епізод про військовий похід слов'ян проти візантійців. В ньому міститься цікава інформація про слов'янське військо, його тактику, стратегію [43, 258].

Опису зовнішньої історії Римської імперії присвячена "Хроніка" Ісідора Севільського. Її автор не залишив поза своєю увагою слов'янства, яке мало великий вплив на долю тогочасної Європи. В одному з уривків Ісідор зупиняється на слов'янській експансії в Грецію [20, 259].

Молодий сучасник імператорів Маврикія і Фоки (582 - 610 рр.) Феоділакт Сімокатта жив при Іраклії, особисті якості якого цінував, а політичні погляди поділяв. З біографії Сімокатти мало що відомо. Він був "родом з Єгипту", - як сам він про себе говорив. Аналіз творів Сімокатти свідчить, що він отримав систематичну освіту в Афінах. Феоділакт добре знав, цінував і любив античну культуру, її образи і форми. 3-під його пера вийшла низка творів. Найбільший інтерес становить "Історія", яка складається з восьми книг і охоплює 20-ти річний період з 582 по 602 рік. Ця праця цікава фактичним матеріалом щодо слов'янських і тюркських народів. Він подає й останню писемну згадку про антів: "З початку літа (602 рік)... Тим часом каган отримав звістку про набіги ромеїв, направив сюди Алсиха з військом й наказав винищити плем'я антів, які були союзниками ромеїв" [81, 268].

Феофан був хроністом, жив у VIII ст. і написав "Хроніку" від епохи Дікклестіана, яка була продовженням праці його друга Георгія Сінкелла. Принцип написання "Хроніки" у Феофана хронологічний, як і в інших подібних творах, тобто події йдуть за роками. Перелік подій від епохи Юстиніана і пізніше розкриває сутички аварів і слов'ян з Візантією. Більшість фактів є повторенням повідомлень Феоділакта та інших авторів [82, 269].

Що ж стосується сирійських джерел, головним чином істориків церкви, а також деяких вказівок про слов'ян у Ісідора Севільського,

- то свідчення цих авторів, - як вважає А. Мішулін, - небагаті, а іноді подаються без прямої вказівки на слов'ян [38, 297].

Як уже було зазначено, в VII столітті зникає з писемних згадок етнонім "анти" і замінюється загальним етнонімом "слов'яни". Щодо цього існують два різні погляди на подальшу долю антського угруповання: **перший** свідчить про те, що в результаті аварської навали анти хоча й зазнали поразки як військово-політичний союз, але не були знищені аварами як народ; **другий** - авари почали створення своєї "держави" з початком свого руху на захід. В результаті ними були підкорені і знищені анти, а їх залишки були включені до складу "великої держави" і сплачували данину.

Розглядаючи цей сюжет, на нашу думку, необхідно звернутися до питання що таке данина у заданий період. Аналіз джерел, історичних реальностей раннього середньовіччя дозволяє твердити, що даниною тоді вважали побори чотирьох категорій:

- 1). при входженні "підданих" до складу держави;
- 2). контрибуція;
- 3). виплата купцями мита;
- 4). відкуп держави від нападників.

Загальноприйнятою і поширеною в середньовічному суспільстві була четверта категорія поборів, відкуп держави від нападників не обов'язково, а то і взагалі не свідчив про підлегле становище однієї зі сторін. Це була своєрідна середньовічна мудрість: позбутися малого, зберегти більше. Так відомо, що поляни платили відкуп хозарам, Ярослав Мудрий відкуповувався від варягів. Ні в першому, ні в другому випадках не йшлося про зверхність однієї сторони над іншою. Не менш важливим фрагментом є твердження про знищення антів. Археологічні матеріали, писемні свідчення VIII - IX століть не говорять про винищення населення на всій території, де проживали анти. Швидше за все, а це підтверджується археологічним матеріалом, в першу чергу, зазнала поразки політична структура міжплеменного угруповання антів, а самі племена винищені не були. В іншому разі про такий геноцид залишилися б чіткі відомості в писемних джерелах. Вони як раз, навпаки, подають інформацію про існування Куявії, Славії, Артанії. М.Брайчевський з цього приводу слушно зауважив: "На місці знищеної антської держави виникають нові політичні утворення (Куявія, Славія, Артанія), які в IX ст. об'єднуються в єдину державу - Київська Русь" [7, 44]. Крім того,

археологічні пам'ятки IX – XII століть засвідчують свою безпосередню близькість та спорідненість з аналогічними пам'ятками III – VII ст. – часом існування антів.

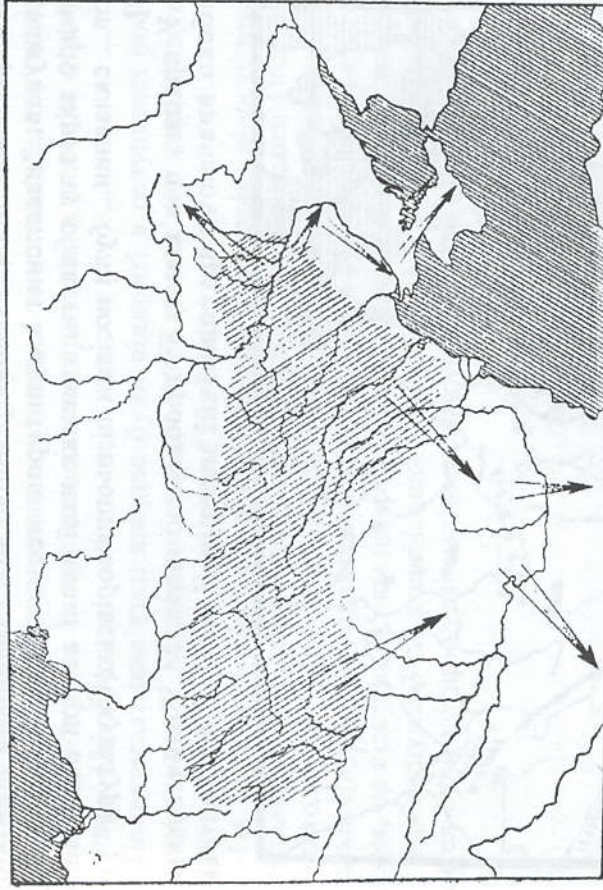
АРХЕОЛОГІЧНА НАЛЕЖНІСТЬ

Кожне об'єднання людей залишає по собі певну матеріальну культуру, носіями якої воно було. А тим паче такой суперсоюз племен, як антський, або, на думку М.Брайчевського, полянський [6, 155]. Етнічна агрибуція археологічних культур Дніпровського Правобережжя раніше VIII ст. породжує жваву дискусію серед учених. З розвитком польової археології та накопиченням матеріалів доби I тис. н. е. з'являються спроби пов'язати антів з тим чи іншим ареалом східнослов'янських культур.

Великою популярністю, зокрема серед українських учених, користується концепція В. Хвойки, яка розглядає черняхівців як слов'ян, що в III – VII ст. н. е. мали назву "анти". Черняхівська культура – одна з найбільших соціально-економічних і етнокультурних утворень першої половини I тис. н. е. в Південно-Східній Європі. Її територія охоплює лісостепову і степову зони сучасної території Правобережжя України, лісостеп Лівобережжя Дніпра, Молдову, Лівобережжя Нижнього Дунаю, частково Трансільванію в Румунії, а також частину Південно-Східної Польщі. Назва культури походить від відомого могильника, розташованого у с. Черняхів Кагарлицького району Київської області, обстеженого В. Хвойкою в 1900-1901 рр. Крім названого могильника, В. Хвойка розкопав могильник у селі Ромашки Рокитнянського району тієї ж області та поселення біля сіл Стрітівка, Жуківці, Вітачів на території Середнього Подніпров'я. Всі пам'ятки об'єднані в єдину культуру і датуються II-V століттям нашої ери [2, 70].

На території сучасної України, за підрахунками Є. Махно, відомо близько 3000 пам'ятників черняхівської культури. З кінця II ст. н. е. починається формування єдиної черняхівської культури. Її важливою рисою стало глибоке проникнення елементів провінційно-римської культури в побут місцевого населення. Контакти східноєвропейських народів у цей час підносяться на якісно новий рівень. Черняхівська культура єднала в собі виробничо-технічні досягнення провінційно-

римської культури з традиціями народів, які її створили. Цей синтез особливо простежується в черняхівській кераміці: її основою була технологія виробництва сіроглиняної гончарної кераміки, запозичена з Північного Причорномор'я. Потрапивши в середовище культури, яка формувалася, вона була доповнена типами посуду, які розвивались із сарматських, зарубинецьких, пшеворських, вельбарських ліпних форм.

Територія та напрямки розселення племен черняхівської культури

Час розквіту черняхівської культури характеризується відносною стабільністю. Приріст населення зумовлює розквіт економіки. Територія культури, завдяки міграції, розширюється на Лівобережжя Дніпра і низ Дунаю. Занепад культури припадає на кінець IV – початок V століть н. е. [2, 99].

На цей же період припадають і міграційні процеси з південних територій черняхівської культури на захід та північ. Разом з тим, та частина населення (а це головним чином у лісостеповій смузі сучасної України), яка залишилась, бере участь у творенні пенківської та празької культур.

090985

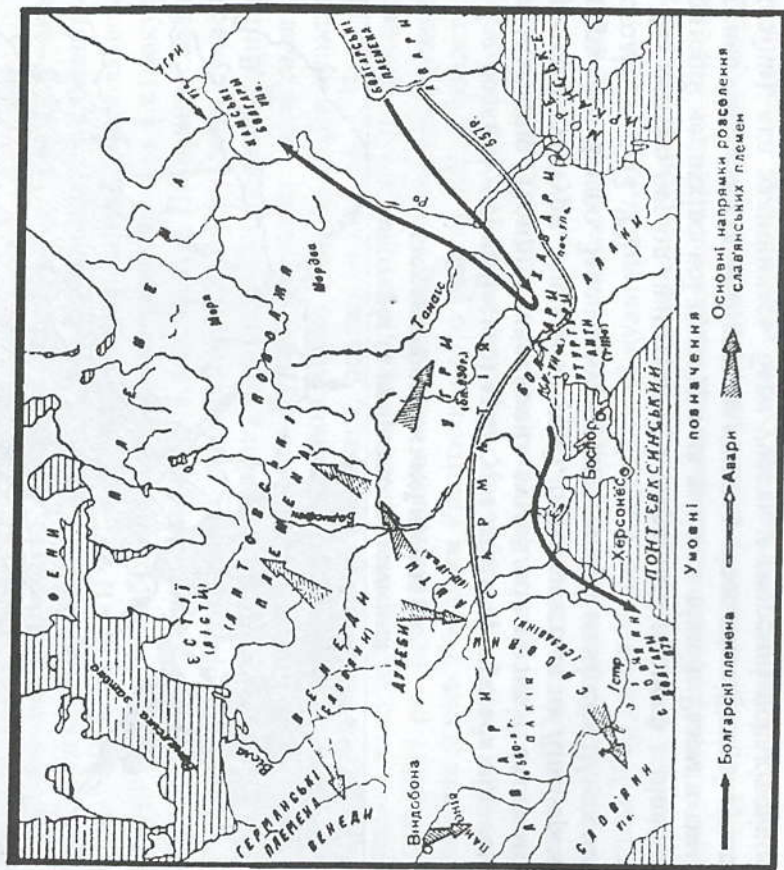
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

Цю концепцію розглядали як факт та доповнювали новими сюжетами Б. Рибаків, П. Третяков, В. Седов, В. Баран, Б. Магомедов, В. Петров, М. Брайчевський.

Зокрема, В. Петров, говорячи про територію поширення черняхівської культури, пише: "Територія її поширення в основному збігається з етнічними межами антів..., як ці межі відзначив Йордан" [44, 15].

П. Третяков, підкреслюючи різницю між склавинами й антами, зауважував: "населення з культурою черняхівського характеру займало якраз ту область, в межах якої давні автори вміщували антів... склавини... були носіями пізньопшеворівської культури" [78, 158].

У працях, пов'язаних із проблемою антів, М. Брайчевський, глибоко вивчаючи археологічні матеріали, писав, що "антська

Племена Східної Європи в VI-VIII ст.

культура представлена пам'ятками черняхівського типу" [7, 23].

Разом з тим деякі автори, зокрема А. Сміленко, вказують на невідповідність хронологічних меж існування черняхівської культури з антським союзом, пропонують іншу точку зору: "На наш погляд, описані пам'ятки відображають існування в I тис. н. е. в Подніпров'ї, Побужжі і Подністров'ї культури, що зберігає традиції черняхівської, але має ряд нових рис, властивих пам'яткам VI - VII ст." [70, 65].

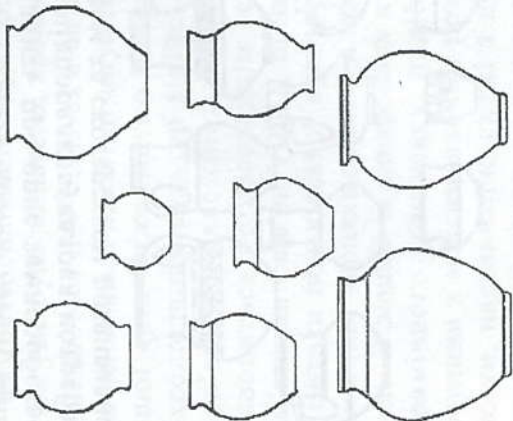
Думку А. Сміленка доповнив О. Приходнюк: "... питання ідентифікації антів з археологічними пам'ятками тісно пов'язане з пенківською культурою. Їх хронологія та територія в значній мірі збігаються" [51, 59].

Пенківські пам'ятки вперше були відкриті в результаті роботи Кременчуцької експедиції в 1956-1958 роках під керівництвом Д.Березовця біля села Пенківка [52, 153].

Ця культура охоплює досить велику територію лісостепового покордоння від Сіверського Дінця на сході до Нижнього Подунав'я на заході. Для ранньосередньовічних слов'янських поселень пенківської культури характерне розташування селищ групами по 5-7 разом, на відстані 3-5 км одне від одного. Площа більшості поселень не перевищує 2-3 га, а здебільшого становить 1,5 га. Основним типом жител були чотирикутні напівземлянки площею від 4,75 до 25 м².

Для основних ареалів поширення пенківської культури типовим є обряд трупоспалень на стороні з наступним розташуванням кальцинованих кісток в неглибокі циліндричні ямки діаметром 0,4-0,6 м та завглибшки 0,3-0,5 м. На сучасній території України пенківські трупоспалення знайдено біля сіл Велика Андрусівка на Середньому Подніпров'ї, Васильківка, Волоське, Стара Ігреня, на хуторі Запорожець, на острові Сурський у гирлі р. Ворона на Надпорожжі.

Важливим ланцюгом у системі

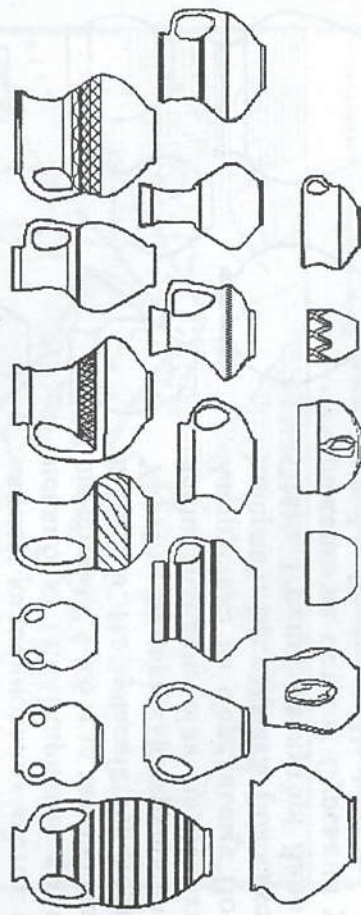
Горщики з Наддніпрянщини

що характеризують

пеньківську культуру, є ліпний керамічний комплекс. Пеньківський керамічний комплекс виготовлявся методом кільцевого стрічкового наліплення. В основному він не орнаментований. Своєрідність пеньківського набору складають біконічні горщики. Крім кераміки, на пам'ятках пеньківського типу зустрічаються вироби з чорних і кольорових металів, кісток, каміння, скла. З північно-східним ареалом пеньківської культури пов'язані скарби, подібні до мартинівського скарбу (VI - VII ст. н. е.). Вони відомі в районах Нижнього Поросся, на Лівобережжі Дніпра в районі Богодухова, на північно-східній частині пеньківського ареалу [52, 160].

Першу хронологічну фазу пеньківських пам'яток, котрій притаманні архаїчні риси, можна датувати V ст. н. е. - початком VI ст. н. е. В результаті пошуків хронологічної межі другої фази пеньківської культури час її існування можна визначити між початком VI - другою половиною VII ст. н. е. Племена Пеньківської культури займали територію Європейського лісостепового прикордоння, мешкали на зручних для обробітку землях. Кліматичні умови сприяли розвитку землеробства. Наявність серед злакових культур різноциклових рослин дає підстави стверджувати наявність сівозміни.

Основну частину пеньківського стада, якщо брати до уваги знайдені при розкопках кістки тварин, складала велика рогата худоба. Потім ідуть свині, коні і дрібна рогата худоба. Домінування кісток великої рогатої худоби свідчить про орне землеробство, осідлий спосіб життя; скотарство підпорядковувалося потребам землеробства. Поруч із землеробством та скотарством розвивались

Дворучні та одноручні посудини й миски з Наддніпрянщини та Надністрянщини

металургійне виробництво, ювелірне мистецтво, в умовах натурального господарства розвивалось домашнє виробництво. Суспільство пеньківської культури переживало процес заміни патріархальної сім'ї територіальною громадою.

В цей же час набуває великого значення племінна організація. Виникає дружина, яка існувала за рахунок військових походів та податків з одноплемінників. Поступово племінна верхівка і дружина концентрували у своїх руках значні багатства. Археологічними доказами є Мартинівський та інші подібні скарби. Спираючись на накопичені матеріали, з певністю можна констатувати, що процес становлення пеньківської культури відбувався в лісостеповій зоні Лівобережжя і Середнього Подніпров'я у V ст. н. е. Поступово на початку VII століття н. е. пеньківська культура була асимільована потужнішими культурними єдностями. На території на захід від Дніпра це були племена культури типу Лука-Райковецька, а на Лівобережжі - волинцівських старожитностей.

На нашу думку, доцільніше було б матеріальну культуру антів віднести до черняхівсько-пеньківських пам'яток. Така точка зору зумовлюється:

по-перше, хронологічними межами;

по-друге, культурною єдністю цих двох культур;

по-третє, спільністю територій.

Як уже було зазначено, хронологічні межі черняхівської культури визначаються II-V ст. н. е., а антський союз - III-VII ст. н. е. Разом з тим пеньківські пам'ятки датуються кінцем V - початком VII століття нашої ери. Отже, маємо повний хронологічний збіг існування археологічних культур з військово-політичним союзом антів, а слов'янська належність пеньківського типу, за В. Седовим, "доводиться безпосереднім генетичним зв'язком останнього з пам'ятками слов'ян VIII-IX та наступних століть" [62, 173].

Витоки пеньківської культури виявляються передусім в таких елементах черняхівських старожитностей як кераміка та побудова осель. В жодній із синхронних культур на сусідніх територіях немає керамічного комплексу, подібного пеньківському. Опуклобокі посудини з максимальними розширеннями приблизно посередині висоти, надзвичайно схожі з переважачим типом пеньківських горщиків, які поширені в осередках черняхівської культури, ліпні посудини цього типу постають одною з найпоширеніших форм

черняхівської кераміки та відомі в усіх регіонах цієї культури - в Подніпров'ї, Придністров'ї, Молдові. Як видно з вищеописаного, вихідні форми пенківської кераміки своїм корінням сягають до черняхівського глиняного посуду. Оселі - напівземлянки, характерні для Пенківки, за своєю топографією, планіграфією, будівництвом, своїм корінням знову-таки сягають традицій черняхівської побудови жител. Отже, культурна єдність цих пам'яток очевидна.

За Б. Рибаківим, який спеціально займався вивченням території розташування антів, вони мешкали "широкою смугою від Дунаю до Дінця" [57, 321]. У цих межах визначають її і свідчення древніх авторів. "В окреслений простір вписується і територія пенківської культури. Основний її ареал охоплює великий простір східноєвропейського прикордоння Лісостепу і Степу" [51, 60]. Для поселень вибирались місця, що не вимагали створення штучних укріплень, бо існували чудові природні. Річки, ліси, гори та болота були природнім захистом і робили поселення важкодоступними для ворога.

Для вирішення питання співвідносності пенківських пам'яток з антами V ст. н. е. особлива роль належить згадці Йордана про річку Ерак, на якій був розгромлений Вінітарій. Вона повинна знаходитись

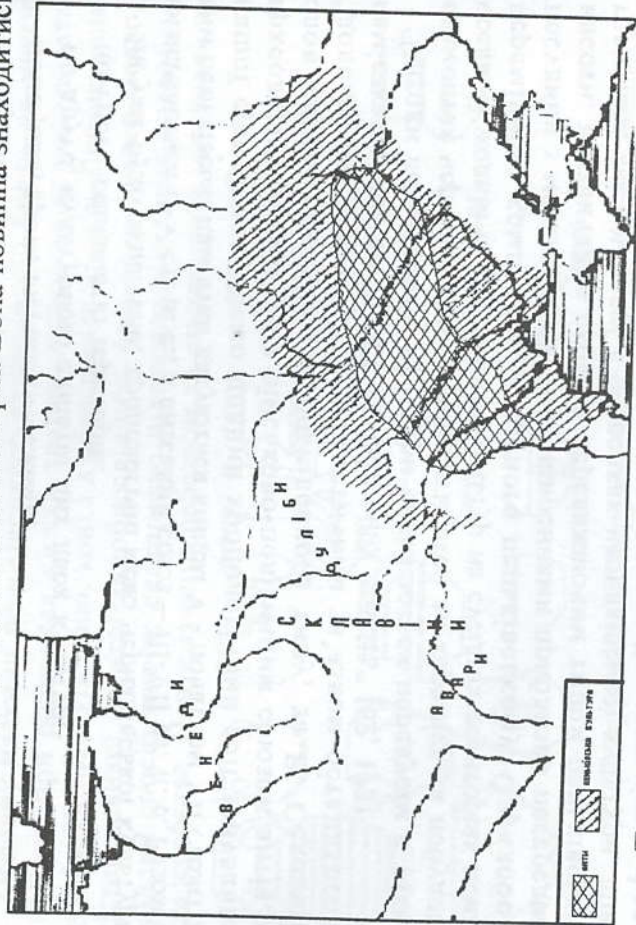

Рис. 1. Територія поширення антів і пенківської культури

у межах території антів, оскільки Вінітарій після розправи з Божем не повертався додому і князував над антами "ледве протягом одного року". Щодо місця розташування р. Ерак існують декілька поглядів, але найпереконливішими є аргументи О. Скрижинської, яка вбачає в р. Ерак Дніпро [69, 25]. Згідно з цим, смерть Вінітарія сталася у пониззі Дніпра, де і слід розмішувати Йорданівських антів [69, 25].

Отже, ареал черняхівських "полів поховань" збігається з територією розповсюдження пенківських пам'яток. Одноразово з тим, географічне розташування антів, за джерелами, якнайкраще вписується в межі цих культур. Крім того, аналіз археологічних пам'яток дає змогу розглядати черняхівську та пенківську культури як єдине ціле, культуру одного й того ж етносу. Відмінності, що спостерігаються між ними, - об'єктивні, зумовлені, **по-перше**, розвитком суспільства; **по-друге**, небезпечним сусідством зі степом, яке породжувало синкретизм кочової та землеробської культур, а зміни "сусідів" і породжували зміни, які спостерігаємо за археологічними пам'ятками цих культур.

ЕКОНОМІЧНА ОСНОВА ПОЛІТИЧНОГО СОЮЗУ АНТІВ

Суспільно-політична система "численних племен антів" "... базувалась на високому рівні розвитку землеробства та ремесла" [5, 29]. На думку В. Мавродіна, анти були племенами, що "знали високорозвинуте орне землеробство, добре оснащене доскональними землеробськими знаряддями, розвинуте ремісничче виробництво, торгівлю, грошовий обіг, накопичення багатств, майнову нерівність..." [32, 34-35].

Характер і топографія поселень та могильників культури полів поховань черняхівсько-пенківського типу дають підстави стверджувати, що анти, носії цієї культури, були осілим народом, пов'язаним у своїй господарській діяльності, передусім, із землеробством. Знахідки знарядь праці свідчать, що "в антів було поширене орне землеробство. Рало і плуг із залізним лемехом-наральником були головними землеробськими знаряддями. На півдні, у чорноземних землях Подніпров'я, очевидно, підсічне землеробство не було розповсюджене, а віддавна панувало орне землеробство" [34,

42]. Так, наральники було знайдено в Ягнетині, Празові та ін., серпи - у Великих Вікнинах, на Пастирському городищі [72, 120].

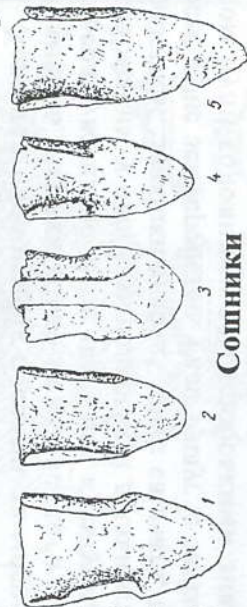
Поруч із археологічними знахідками, які характеризують антів як землеробів, маємо численні письмові свідчення сучасників. У джерелах ранньосередньовічних авторів вони зображуються як землеробський населення. Так, Менадр, наприклад, свідчить, що під час воєн слов'ян з аварами останні розорили слов'янські поля; в інших творах давніх авторів мова йде про спустошення антських земель [41, 247]. Маврикій прямо вказує на наявність в антів великої кількості землеробських продуктів - "особливо проса та пшениці" [31, 253]. Дані про наявність у слов'ян землеробської діяльності подає також і Феоділакт Сімокатта, котрий залишив свої свідчення про країну слов'янського князя Ардагаста та його підданих [81, 260].

Початок антського періоду, перехід від пізньосарматської доби до антської ознаменувалися широким запровадженням в обробці землі плуга із залізним лемешем. Така модифікація основного знаряддя праці у сільському господарстві привела до якісного підвищення рівня землеробства. Разом з тим, це сприяло виділенню ремесла в окрему галузь виробництва.

Рівень розвитку землеробства не був однорідним на всій території політичного союзу. Як свідчить аналіз землеробських знарядь та залишків зерна, що були знайдені у поселеннях, у степовій смузі була поширена перекладна система землеробства, а у лісостеповій - перекладно-підсічна на староораних землях [25, 147].

Є підстави твердити, що поряд із плугом використовувалось рало з полозом. У північних районах використовувалась соха. Залишки зернових землеробських культур, знайдені у ямах, свідчать про вирощування пшениці, проса, ячменю та інших злакових культур. Всебічний аналіз комплексу землеробських знахідок дозволяє твердити, що рівень розвитку землеробства в антів дійшов до таких розмірів, які дозволяли вже виробляти певну частину товарного зерна.

Цікаво, що Панонія у IV ст. н. е., перебуваючи на такому ж рівні розвитку

Сошники

1. Кринички 2. Волоцьке 3. Ленківці
4. Яронів 5. Зофілоле

землеробства, експортувала зернову культуру.

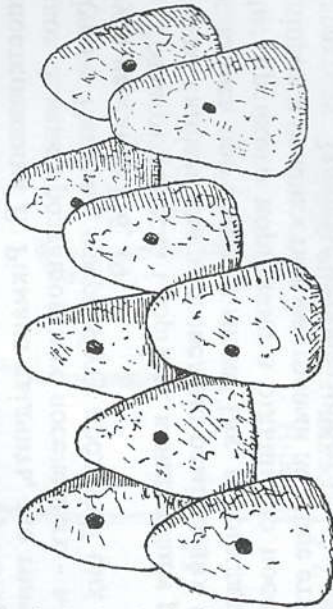
Характер поселень та полів поховань черняхівсько-пенківського типу, з якими є всі підстави ототожнювати антів, свідчить про індивідуальний характер ведення господарства. Археологічними дослідженнями спільних жител родової общини не виявлено. Навпаки, житла мають, як правило, невеликі розміри, в них могли жити окремі родини. Характерно, що при цих житлах знайдено господарські об'єкти, котрі, на думку М.Брайчевського, ще раз підтверджують індивідуальне ведення господарства в антів [7, 34-35].

Значну роль в економіці антського конгломерату племен, поряд із землеробством, відігравало скотарство, як про це свідчать археологічні пам'ятки цього періоду. Чільне місце у скотарстві посідало розведення коней, яке мало і військові цілі у зв'язку з грізними подіями V-VI ст. н. е. на Балканському півострові і так званим великим переселенням народів, в якому анти відігравали неабияку роль.

Крім землеробства та скотарства, основних галузей внутрішньої економіки, анти займалися мисливством, рибальством, бджільництвом та іншими видами промислів. На користь такого твердження свідчать знахідки в ямах-сховищах різноманітних гачків, сіток тощо. Аналіз кісток та смуху дає підстави стверджувати, що полювали анти, як правило, на лося, ведмедя, бобра, лисицю, куницю. Як свідчать залишки різноманітних видів снастей, анти ловили дику птицю.

Численні знахідки залізних криць та виробів свідчать про відокремлення залізробного і ковальського ремесла, хоча ковалі і "металурги" ще не втратили

остаточного зв'язку із землеробством. Виділення ремесла у самостійну галузь виробництва було історичною необхідністю, викликаною інтенсивним розвитком сільського господарства. Серед умов, що лежали в основі диференціації праці,

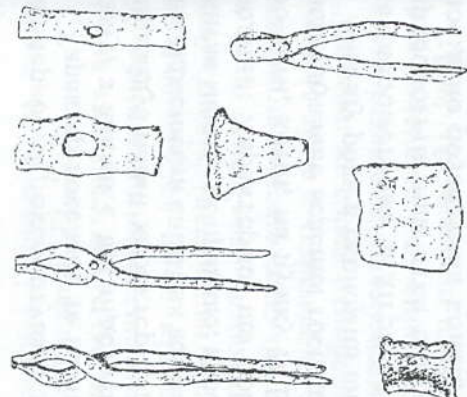

Грузила для сігей (Мирзешти, Молдавія)

головними були початок виникнення добування та обробітку заліза, наявність багатой сировинної бази, а також розширення меж внутрішнього ринку, що спонукало ремісників виробляти свої товари на продаж. "Висока техніка обробітку ковальських виробів, відсутність стандарту при виготовленні виробів одного виду і свідчить про те, що ... працювали ковалі-універсали" [27, 150]. На думку М.Брайчевського, процес відокремлення ремесла від сільського господарства у II ст. н.е. мав завершений характер [7, 26].

Ковальські знаряддя з Пастирського

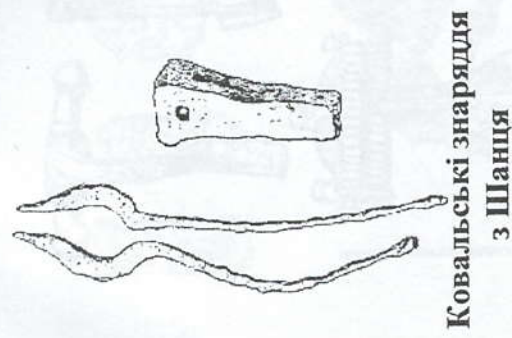
з Пастирського

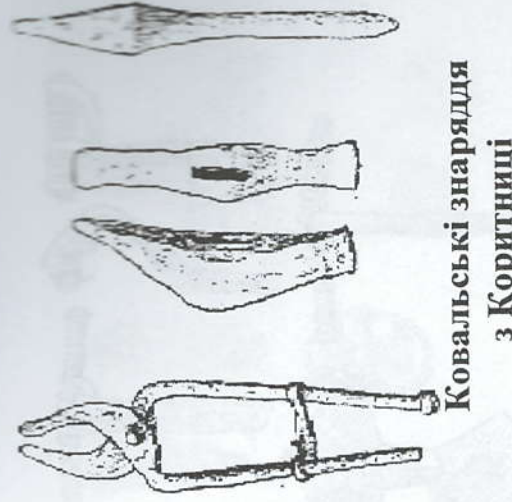
Спектроаналітичні дослідження бронзових речей показали, що антські ювеліри мали стійкі традиції і прийоми, які передавались по спадковості. Спеціальне вивчення ювелірного мистецтва антів дало всі підстави твердити, що ювеліри працювали в той час на замовлення, сфера збуту продукції ювелірних майстерень була незначною.

Гончарне виробництво представлене не лише різноманітною продукцією побутового характеру, а й численними залишками гончарних майстерень, розташованих концентровано у різних районах існування "численних племен антів". Слід зазначити, що свої виробы майстри виготовляли на гончарному крузі. Цікаве спостереження Е. Рікмана свідчить, що гончарні горни існували в двох близько розташованих поселеннях - в Будештах і Слободзеї Душке. Напевне, сфера збуту продукції цих гончарних майстерень була невелика [56, 19].

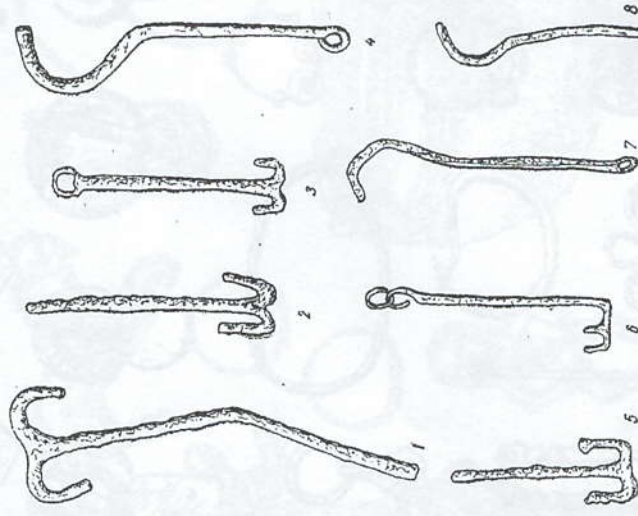
Розвиток ремесла і торгівлі, концентрація ремісників спричинили з часом виникнення торговельно-ремісничих поселень, що перетворювались при нагоді у міста. Так, наприклад, "своєрідний характер Пастирського порівняно з більшістю поселень Південного Подніпров'я пояснюється факторами не лише етнічного, а й соціального характеру. Залишки металургійного і ковальського ремесла, а також велика скупченість майстерно зроблених металевих речей, свідчать

Ковальські знаряддя з Шанці

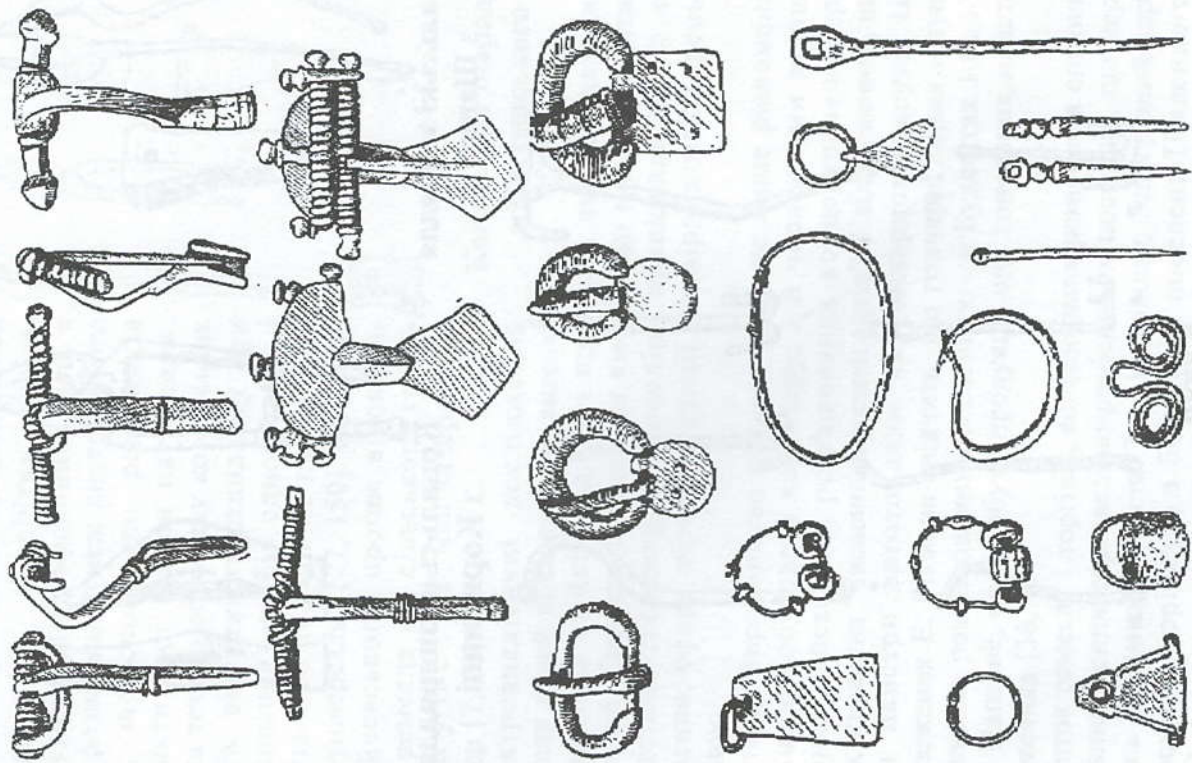

Ковальські знаряддя з Коритниці

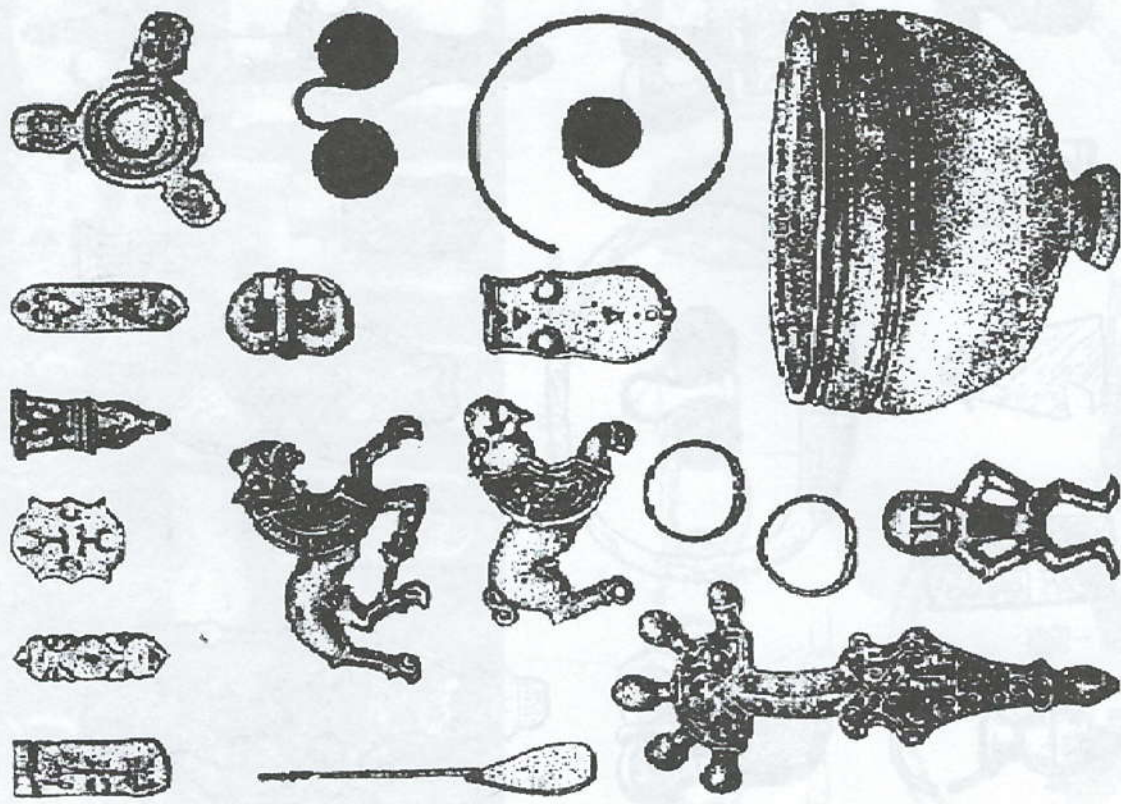

Ключі

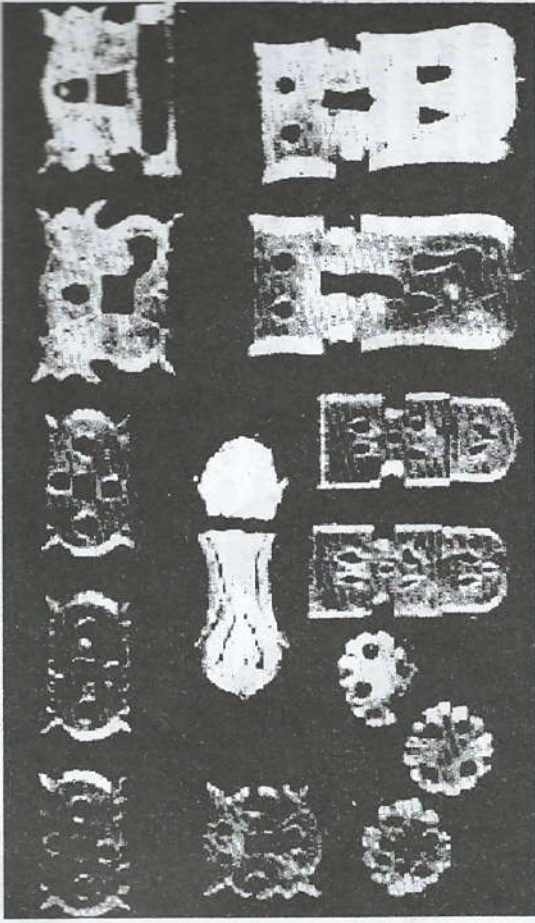
1, 8 Кринички; 2, 5 Черепин (Львівська обл.); 3 Костянець; 4 Леськи; 6 Дзєславці (Польша); 7 Неслудхів

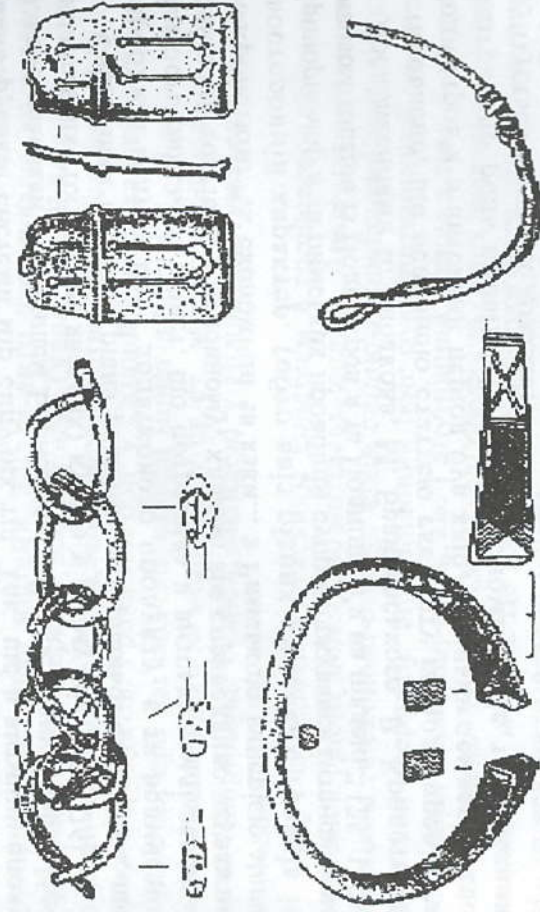
Ювелірні вироби
 Барахтанська Вільшанка, Черняхів

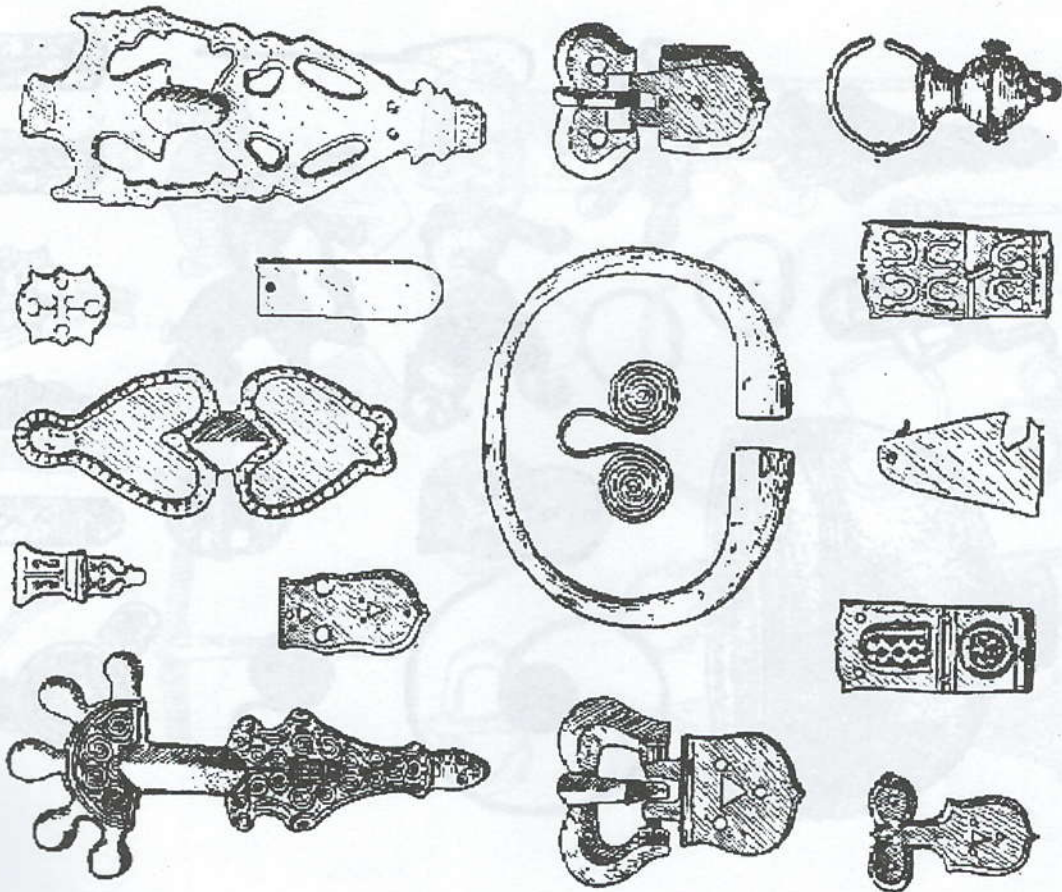
Зразки речей з Мартинівського скарбу

Скарб із Вільховчика

Скарб із Днiлляєво

Речі комплексу пальчатих фібул

про те, що тут був ремісничий центр міського типу..." [70, 69].

Отже, є всі підстави твердити про наявність в антів, можливо, у дещо обмежених масштабах, внутрішньої торгівлі. У цей час (I - II ст. н. е.) ремесло вже працювало на ринок, виділившись в окрему галузь внутрішньої економіки союзу.

На території України найдавнішими багатствами є скарби римських та грецьких монет. Те, що римляни і греки цікавилися, торгуючи із

слов'янами, перш за все хлібом, видно не лише із збігу римської та давньоруської системи мір сипучих тіл. Так, ще в античну епоху Ольвію називали "Торжищем Борисфренітів" через панування скіфсколотських (тобто слов'янських) купців у цьому місті [58, 26].

Свідченням високого рівня розвитку внутрішньої економіки, що виробляла велику масу додаткового продукту, є та величезна кількість римських монет, що потрапила в антські землі завдяки зовнішній торгівлі, в основному, хлібом. Як справедливо зауважив В. Кропоткін: "... економічні зв'язки... з Римською імперією мали двосторонній характер, тобто ввіз різних римських товарів із Причорномор'я та римських провінцій супроводжувався інтенсивним вивозом товарів із Подніпров'я та Подніпров'я на південь" [25, 147].

Дослідженнями Б. Рибаківа, М. Брайчевського, В. Кропоткіна встановлено, що основною статтею експорту із Подніпров'я та Подністров'я в антський період був хліб, оскільки землеробство відіграло роль провідної галузі економіки. Це твердження ґрунтується на таких доказах:

1. Землеробство було основним заняттям антів.
2. Рівень розвитку землеробства давав великий додатковий

продукт.

3. На поселеннях черняхівської, пеньківської культур знайдені численні ями-зернохосовища.

4. Міри сипких тіл Київської Русі повністю тотожні античним.

5. Численні скарби римських монет цього періоду (від Нерона до Олександра Севера) є матеріальними доказами існування торговельних зв'язків антів з античними містами Причорномор'я та Римом.

6. Безпосередній етнічний зв'язок антів із скіфами-борисфенітами і успадкування першими багатоті традиції землеробської культури останніх.

7. Наявність постійного зернового ринку у містах Північного Причорномор'я та в римських провінціях, що стимулювало розвиток землеробства антів. "На глибину і міцність зв'язків з Римом вказує численність скарбів римських монет II-IV ст. н. е. у Середньому Подніпров'ї. Ареал їх найінтенсивнішого залягання збігається з територією "полів поховань" слов'ян, по-перше, з давньою землею і скіфів - орачів, по-друге" [61, 45]. Другий суспільний поділ праці і утворення стабільного внутрішнього ринку зумовили появу грошової торгівлі та грошового обігу в антів. Грошова торгівля набула високого розвитку при економічних зносінах із причорноморськими та придунайськими містами. Звідти анти отримували, як правило, прикраси: буси, дзеркала, зброю тощо. Туди ж з Антії йшли на продаж товари сільськогосподарського виробництва: хліб, віск, мед та багато інших продуктів. Грошовий обіг у Східній Європі характеризувався сталістю, про що свідчать скарби монет-динарів I - II ст. н. е., які були закопані десь на межі IV - V ст. ст., або у першій половині V ст. н. е. Наприклад, скарби, знайдені у Ніжині, датуються саме цим періодом [25, 158].

Поруч із золотим римським динарієм в грошовому обігу знаходились срібні монети, візантійські соліди. Аналіз археологічних знахідок та економічних зв'язків східноєвропейських народів дає підстави твердити, що грошовий обіг був притаманний не лише зовнішній економіці антів, але і внутрішній. Разом з тим, в скарбах біля поселень Черняхів, Смольне, Городек та інших виявлено так звані "варварські" монети. Це дає підстави стверджувати про те, що анти могли чеканити власну монету.

У III ст. н. е. притік римських монет дещо скорочується, очевидно, у зв'язку із внутрішньоекономічною та політичною кризою Римської

Римські монети II-IV ст., знайдені в Україні

імперії, хоча це "не означало повного розриву торговельних зв'язків із Причорномор'ям та римськими провінціями" [26, 111].

У другій половині III - на початку IV ст. н. е. скорочується ввіз вина, хоча воно залишається, як і раніше, основною статтею експорту античних міст Причорномор'я. Значно збільшується імпорт скляного посуду, але зменшується ввіз червоно лакового, срібного і бронзового. Це пов'язано із початком створення в антів власних майстерень для його вироблення. Разом з тим, за свідченням археологічних знахідок біля Завітне, Комарів, "з'являються свої склоробні майстерні" [26, 112].

В V-VI ст. ст. н. е. "на Дніпрі починають копіювати боспорські прикраси, що свідчить про встановлення міцного контакту антів із Боспором" [80; 78].

Отже, є підстави говорити про тісні економічні та культурні стосунки антів із античними містами у Північному Причорномор'ї в першій половині I тис. н. е.

Таким чином, анти в III - VII ст. н. е. мали високорозвинену внутрішню економіку, добре відпрацьований механізм ринкової системи, який працював не лише на задоволення власних матеріальних потреб, а й на зовнішній ринок. Основною статтею експорту були, безумовно, товари сільськогосподарського виробництва, серед яких перше місце посідав хліб. Як зовнішня, так і внутрішня економіка антів мала грошобіг і, очевидно, мала власну "валюту". На високому рівні було і ремесло, зокрема, ювелірне та гончарне. Антоські майстри працювали на замовлення і були універсалами.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ АНТІВ

"Анти, без сумніву, найрозвинутіші у соціальному та економічному плані племена південного заходу. У їх середовищі раніше, ніж в інших слов'янських племен східноєвропейської рівнини, склався військово-демократичний лад, який став внутрішньою передумовою того, що на межі V і VI століть ці племена вступили у боротьбу із Візантійською імперією - включились у "велике переселення народів" [15, 81].

Свідчення давніх авторів, вивчення та аналіз численних

археологічних знахідок похоронного інвентаря, скарбів дають серйозні підстави твердити, що в антському суспільстві існували чотири основні майнові групи: 1) верхівка, що стояла біля керма влади й очолювала військові загони; 2) дружинники, котрі були "професійними" воїнами; 3) селяни або вільні общинники; 4) раби, котрі мали змогу за певний викуп стати вільними. Лише останні не мали громадянських прав.

Основу антського суспільства складала сімейна община, яка проживала на великому дворіщі і "складалася з батька з двома-трьома дорослими синами та їх сім'ями, трьох-чотирьох братів, що спільно вели безподільне господарство" [29, 28].

Причиною соціальної диференціації суспільства виступає майнова нерівність. Як свідчать чисельні археологічні знахідки великих скарбів, що в антський час набули надзвичайного поширення, вона мала місце і в антському суспільстві. До перших століть нашої ери, на думку М. Брайчевського, належить мало речових скарбів, основною формою накопичення багатств у цей час виступають гроші, які складаються переважно з римських монет [7, 28].

Знайдені скарби є безсумнівним свідченням накопичення величезних багатств в окремих представників антського суспільства. Підтвердженням майнової нерівності в антів можна вважати також і знахідки ключів від хатніх засовів [71, 121].

В цей же час з'являються знаки власності - тагми, які надзвичайно розвинулись у Київській Русі і в науці отримали назву "знаки Рюриковичів". Знайдені вони були при розкопках Мошинського скарбу на трапезіподібній привісі, на кількох наконечниках від ременів. Трохи в ускладненій формі представлені вони на предметах поясного набору з Мартинівського скарбу [64, 179]. Датуються ці знахідки V-VII ст. н. е. - часом розквіту антського політичного угруповання. Цілком слушною, на наш погляд, є думка М. Брайчевського, що ці знаки "... мають безпосереднє відношення до інституту приватної власності, який в цей час швидко розвивається" [7, 29].

Свідчення про наявність майнової нерівності маємо і в писемних джерелах ранньосередньовічних авторів. Так, зокрема, Іоан Ефеський подає свідчення, що анти і склавіни "стали багатими, мають золото і срібло, табунні коней і багато зброї" [86, 230]. Зрозуміло, що автор має на увазі лише певні верстви населення.

Таким чином, в антів чітко простежується майнове розшарування суспільства, яке зумовило соціальну диференціацію (появу класів), політичну організацію "численних племен антів".

Те, що антське суспільство не було однорідним, не викликає сумнівів. Численні докази цього спостерігаємо у повідомленнях європейських авторів про антських "царів", "князів" та вельмож, які вже мають спадкоємну владу, підтримують відносини з сусідніми державами та племенами. В IV ст. н. е. сучасникам був відомий король антів Бож, який разом із своїми вельможами загинув у боротьбі з остготським королем Амалом Вінітара /Вінітарій/. Йордан з цього приводу відзначає: "Вподобуючись до доблесті діда свого Вультульва, він (йдеться про Вінітарія) хоча і був гідним Германаріха за владчею, з сумом переносив підкорення гуннам. Потрохи звільняючись з-під їх влади, він намагався проявити свою силу, руйнував військом у межі антів, і коли перейшов кордон, у першій битві був переможений, але в подальшому почав діяти більш рішуче і розп'яв короля Божу з синами його і з сімдесятьма старійшинами для настрахання, щоб трупи розп'ятих подвоїли страх покорених" [19, 233]. За свідченням Менандра, близько 558р., коли йшла війна антів з аварами, для викупу полонених у ставку аварів був посланий ант Межамир Ідарич, брат Келагаста [37, 247]. Вказівка на його батька та брата свідчить про його шляхетність, а також про можливість існування в антів спадкоємної влади.

До VII століття належать згадки про антських і слов'янських королів Пірогаста, Даріта (інший варіант – Лавріта), Ардагаста, Мусонія. Зокрема, останній, за прямим свідченням Феоділакта Сімокатта, мав багато підданих [81, 263-264]. Вітчизняна історична наука ототожнює його із згаданим в арабських джерелах Маджаком, який стояв на чолі волинян - політичного об'єднання східних слов'ян [16, 37]. Про "господарів антських" згадує у своєму творі і Менандр [37, 247].

Характерною рисою всіх повідомлень, як свідчить їх ретельний аналіз, є натяк на те, що всі ці згадувані князі володіли реальною політичною владою і командували потужними, як для ранньосередньовічної Європи, військовими одиницями. Випадає із Межамиром Ідаричем красномовно про це свідчить. Коли він як посол опинився в авар, то тримав себе з ханом занадто виклично і сміливо, тому один кутургур навіть говорив хану: "Ця людина має велику

владу в антів і може багато нашкодити ворогам своїм. Необхідно вбити його, а потім без усякого страху напасти на їх землю" [37, 247]. Власне, так авари і вчинили. "Про те, що влада антських князів не обмежувалася військовими функціями, а мала й політичний характер, свідчить дружина, що в цей час відокремлюється вже в VI-VII століттях політична влада стає спадковою" [7, 39]. Археологічні знахідки доводять, що озброєним було не все населення, а лише певна його частина – дружина, яка остаточно відокремилась від основної маси хліборобського населення. Таке твердження остаточно підкріплюється і відсутністю в археологічних знахідках загального озброєння всієї маси східнослов'янського населення від середини I тис. н. е. до часів Київської Русі (IX - X століття). Загони юнаків-воїнів різних племен при створенні єдиної політичної структури стали первинними формами дружини, яка з накопиченням багатств у військових походах отримує і політичну владу, стає опорною антської верхівки не лише у зовнішній, а й у внутрішній політиці. "Все це означає, що антське населення вийшло вже за межі пізньородового суспільства... очевидно, (анти-авт.) повинні були стояти вже на стадії переходу до класового суспільства" [7, 33-34].

Свідчення ранньосередньовічних авторів, аналіз процесу становлення соціально-економічних та суспільно-політичних структур в антському суспільстві дозволяє констатувати наявність вільних селян-общинників. Вони становили окремі суспільний стан і були основними виробниками сільськогосподарської продукції. Інтенсивний розвиток економічного потенціалу антського угруповання спричинив появу феодальних відносин, що знайшло своє виявлення у феодальній ренті, яку сплачували общинники державницькому апарату.

Окреме місце у політичній структурі антів належало рабам. Розвиток феодальних відносин не сприяв виникненню внутрішнього ринку рабів (принаймні, автори - сучасники того часу не повідомляють про існування позичкового закріпачення чи рабства у внутрішній структурі антського союзу), тому основним джерелом рабства стали військові походи. За свідченнями Прокопія, до першої половини VI ст. н. е., дружини слов'ян і антів, як правило, вбивали полонених і лише з другої половини VI століття стали перетворювати їх на рабів: "Так, спочатку слов'яни знищували всіх жителів, які

зустрічалися їм. Тепер вони, нібито упившись морем крові, стали з цього часу деяких з них, що попадалися їм, брати в полон, тому всі йшли додому, ведучи з собою багато десятків і тисяч полонених" [54, 241]. Хоча рабів було багато, але рабовласницька формація не виникла, оскільки антське суспільство одразу ж стало на шлях розвитку феодальних відносин.

Вирішальним чинником такої швидкої еволюції суспільно-політичних відносин була розвинена економічна система, яка, забезпечуючи повною мірою потреби внутрішнього попиту, дозволяла експортувати значну кількість продукції. Верхівці набагато вигідніше було отримувати грошову або натуральну ренту від вільного виробника, ніж застосовувати рабську силу для задоволення власних матеріальних потреб. Підтвердження цьому маємо у "Стратегіконі" Псевдомаврикія, де зазначено, що через деякий час рабам пропонувався вибір: "чи бажають вони за певний викуп повернутися до дому, чи залишитися на становищі вільних друзів [31, 253]. Обмежений термін рабства, незначний викуп, можливість стати вільним і рівноправним членом суспільства - все це свідчить про патріархальний характер рабства в антському суспільстві.

Однак варто зауважити, що в подальшому рабство в антів вийшло за межі стандартного патріархального, характерного для пізньородової стадії розвитку суспільства. На користь цієї думки свідчать повідомлення давніх авторів про велику кількість рабів, захоплених антами у війнах з Візантією. Інколи вона доходила до кількох тисяч. Це доводять і торгівля рабами на внутрішньому ринку, що відбувалася в антів у другій половині VI ст. н. е.

Маємо багато свідчень і про те, що "ці племена, анти і слов'яни, не управляються кимось одним, але здавна живуть у демократії, і тому в них щастя і горе в житті вважається справою загальною" [54, 237]. Маврикій свідчив про те, що "в них немає загальної влади, вони завжди ворогують один з одним..." [31, 254].

Згідно з писемними свідченнями, органом політичної влади в антському суспільстві було віче. Наявність такого органу управління свідчить не лише про пережитки родового ладу, а й про існування у суспільстві станів (класів). Прикладом може бути народне віче, рада старших дружинників у Київській Русі за наявності сильної політичної влади князя. Основним видом закону в цей час залишається родовий, хоча він може бути вже систематизований і

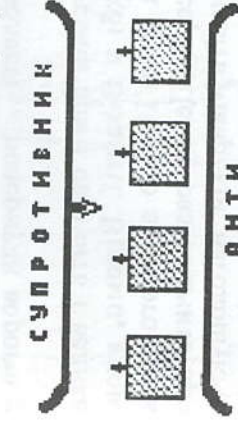
для всього союзу.

Таким чином, є всі підстави твердити, що анти стали вже на шлях сталого державотворення. Вони мають сильну політичну владу князів, розгалужений апарат управління і створили - нехай примітивне - політичне об'єднання державного типу з досить розвиненою економікою, складною політичною системою, активною зовнішньою політикою, професійною армією. Анти заклали основи майбутньої політичної могутності Київської Русі. Вони стали важливою складовою частиною у великому еволюційному процесі українців.

АРМІЯ ТА ФЛОТ

Складна структура політичної влади, розвинена економіка - основа, яка зумовила появу та існування високобюджетної та організованої армії в антів. Хроніки середньовічних авторів, багаті археологічні знахідки дають можливість всебічно висвітлити цю цікаву сторінку з життя антського союзу племен. Військова організація антів була надзвичайно сильною, про що неодноразово свідчили візантійці. Анти навчилися вести бойові дії за всіма правилами військового мистецтва, не боячись вступати в битву на відкритій місцевості. Антські князі вели наступ проти Візантії широким фронтом, великими військовими одиницями, завдаючи поразки прославленим полководцям того часу.

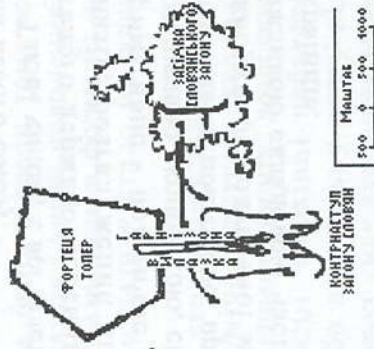
Так, Прокопій, розповідаючи про антів, пише: "Разом із ним строжувало 300 антів... ці варвари краще за всіх інших вміли воювати

Бойове шиккування східних слов'ян в IV-VIII ст.

У гористих та важкодоступних місцях" [54, 238]. Той же автор описує блискучу перемогу слов'янського війська над візантійцями під командуванням Асбада під Тзурулом під час військових дій 550-551 рр., а також рішучу перемогу слов'ян над відбірними військами Візантії на чолі з низкою прославлених полководців (Константин, Арагій, Назарес, Іоан Фага)

під загальним командуванням Схоластика” [54, 239-240, 242]. Прикладом високого бойового мистецтва антів стала успішна облога сильно укріпленого міста Топер у 550 - 551 роках: “Ці слов’яни, переможці Асбада..., взяли також Топер, хоча в ньому був військовий гарнізон” [54, 240-241]. Цікаві відомості подає і Менандр. Він зазначає, що “Еллада була спустошена слов’янами. Імператор Тіверій не мав достатніх сил протистояти і одній частині ворога, тим паче всім разом” [37, 248].

Бій слов’ян під фортецею Топер у Фракії в 551 р.

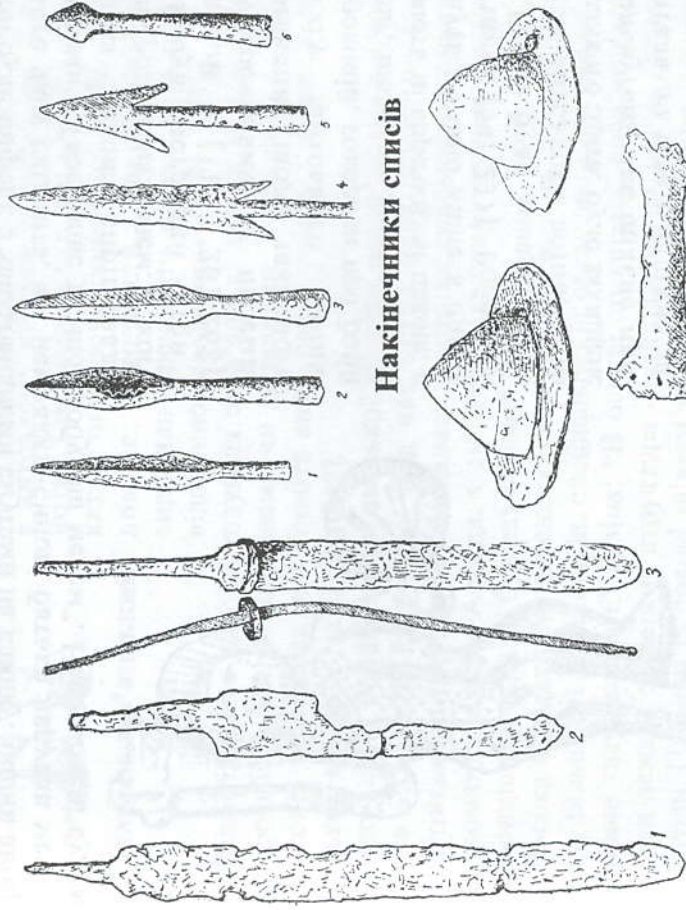
Про усвідомлення антами своєї сили, яка створювалася століттями і була у пошані в інших народів, красномовно свідчить такий факт: імператор Тіверій, який був не в силах протистояти слов’янам, направив посольство до авар з пропозицією розв’язати бойові дії проти слов’ян. Аварський князь Баян звернувся до “найповажніших” князів склавінського народу, вимагаючи від них покори аварам з обов’язковою виплатою данини. Вождь слов’ян Добріг та старійшини склавінські відповіли: “Чи народилася на світі та зігрівалася променями сонця та людина, яка б підкорила силу нашу? Не інші нашаю землею, а ми чужою звикли володіти. І в цьому ми переконані, доки будуть на світі війна та меч” [37, 248]. Цікаві відомості про особисті військові якості антських і слов’янських воїнів подає той же Прокопій: “... завдяки своїй доблесті ... повернули ворогів у втечу...”

Про високі бойові можливості антської армії свідчить і велика кількість антів - найманців на службі у Візантії. Відомо, якою складною системою була візантійська армія і якого високого рівня розвитку набула у греків військова теорія. Це ще раз свідчить про серйозну підготовку найманців, якщо навіть Маврикій, наголошуючи на впровадженні передового досвіду варварів у візантійській армії, писав: “Вони численні, витривалі, легко переносять спеку, холод, дощ, голод, наготу” [31, 253]. Важко не погодитися із цілком справедливим зауваженням В. Мавродіна: “Візантіїці високо цінували

військове мистецтво антів, які вміли воювати у найскладніших умовах, у горах, ущелинах, лісах і болотах, котрі були стійкими, мужніми, винахідливими, сміливими в бою, доблесними та енергійними” [33, 9].

Таким чином, аналіз широкого джерельного матеріалу дає всі підстави говорити про існування в антів високоорганізованих та сильних бойових сил, які поділялися на три основні роди військ: 1) піхоту; 2) кінноту; 3) військово-морський флот.

Прокопій свідчить, що, “вступаючи до бою, вони ідуть пішими...” [12, 104]. Цю рису помігив ще Тацит, що дало йому підставу венеців “вважати швидше за германців тому, що вони і будинки будують міцні... і люблять ходити пішки...” [12, 105]. Маврикій, крім важкоозброєної піхоти, виділяв ще “... молодець, яка, будучи легкоозброєною, вибирає зручний момент і нападає з засідок...” [31, 254].

Накінечники списів

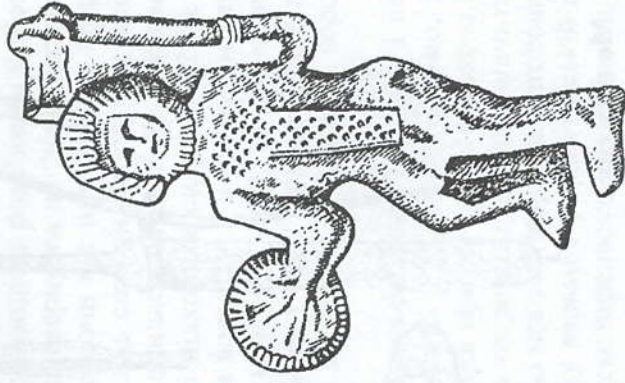
Мечі та саки

1 Будешти; 2, 3 Ягнятин

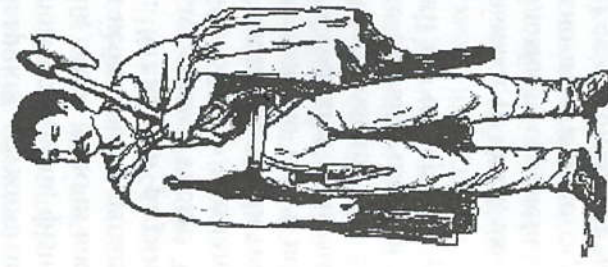
Умбони та держак шитів
(Маласшти, Молдавія)

Озброєння антської піхоти, за археологічними знахідками, було, як правило, власного виробництва. Хоча знать антських племен, крім вітчизняної, мала трофейну або куплену в інших країнах зброю. За даними Маврикія, Прокопія та інших середньовічних хроністів, озброєння антського воїна складалося з лука, дротика та щита. Зокрема, Маврикій свідчив: "Кожен озброєний двома невеличкими списами (дротиками - авт.), декотрі мають щити, міцні, але важкі для перенесення з місця на місце. Вони користуються також дерев'яними луками і невеличкими стрілами, змоченими особливою для стріл отрутою, яка сильно діє..." [31, 253-254]. Ґрунтовне вивчення зазначеного за обсягом матеріалу археологічних знахідок дозволяє додати до вищезгаданого озброєння антів ще спис для удару, сокиру, бердиш та двелезовий меч. Зброя слов'янського/антського воїна, як і римського, була якнайкраще пристосована для ведення рукопашного бою. Основним видом зброї був меч. За відомостями Ібн-Фадлана, мечі були широкі, з хвильовидними смугами на клинку. Інший автор цього часу свідчить, що немовляті-синові батько дарував меч зі словами: "Твоє лише те, що здобудеш мечем". Невдоволені судом князя також вирішували

непорозуміння мечем. У кого він був гостріший - той і правий. [11, 267-268]. Суперечливими є писемні свідчення щодо захисного одягу антського воїна. Прокопій, говорячи про їхній одяг, пише, що деякі з них не мають ні сорочки, ні плаща, а йдуть до бою лише в одних штанах [54, 237]. Роботами С.Разіна було доведено, що тіло антського воїна, крім великого щита, було захищене кольчугою, яка щільно прилягала до тіла і надійно захищала від ворожих мечів. Вона відрізнялася від пізніших скандинавських і сучасних

Бляшка, що зображує воїна
(Фесалія)

Давньослов'янський
воїн

візантійських тим, що була літа (суцільна), не мала щілин, як візантійська, і була із заліза, а не шкіри, як варязька. До того ж, вона не сковувала рухів воїна. Виготовляли її, за пам'ятками ковальських виробів, місцеві майстри [55, 39]. Іоан Ефеський зазначає, що анти швидко перейняли бойове мистецтво і зброю від Візантії і навчилися володіти усім цим "краще, ніж римляни" [86, 230]. Очевидно, твердження Прокопія стосується ранішого часу, в усякому випадку раніше другої половини VI століття.

Є низка прямих і непрямих свідчень, які дозволяють припустити, що, крім піхоти, в антському війську існувала ще й кіннота. Так, наприклад, Феофілакт Сімокагга, описуючи бойові дії 589р., повідомляє: "Скочивши з коней, слов'яни вирішили перепочити, а також дати деякий відпочинок своїм коням" [81, 263].

Візантія часто використовувала слов'янські загони як союзників у боротьбі з іншими племенами чи державами. З одного із свідчень Прокопія дізнаємося, що кіннота антів брала участь у візантійсько-готських війнах в Італії [54, 242].

Про високі бойові якості антської кінноти красномовно свідчить битва 551р. під Тзурулою. Під час битви була вщент розбита візантійська кіннота, яка складалася з кращих грецьких вершників під командуванням Асбада. Сам Асбад, котрий служив у загоні охоронців Юстиніана, був захоплений у полон.

Висока боєздатність антських, слов'янських загонів зумовлена, на думку більшості дослідників, специфікою їх організації. Не викликає сумнівів твердження С. Разіна: "В основі організації слов'янського війська лежала соціальна структура - розподіл на родові та племенні загони. Племені та родові зв'язки забезпечували згуртованість воїнів у бою" [55, 42].

Дружинниками було не все чоловіче населення, як показують археологічні знахідки зброї цього періоду, складалася дружина лише

з воїнів-професіоналів. За даними, які подає Маврикій, дружини антів і слов'ян комплектувались за віковим принципом молодими, фізично сильними, витривалими воїнами. Сам Маврикій, добре знаючи високі бойові якості антів і слов'ян, застерігав проти небезпечних нападів з тилу "легкоозброєної молоді" [31, 254]. Кількість ратників вимірювалась сотнями і тисячами, рідко - десятками тисяч. Так, наприклад, за даними Прокопія, війна 550-551 рр. почалась вторгненням у межі Візантії слов'янської армії чисельністю три тисячі чоловік, поділеної на два великих загони, приблизно по тисячі вісімсот осіб у кожному [54, 239-242]. Феофілакт Сімокатта повідомляв про слов'янське військо чисельністю вісім тисяч чоловік [81, 267]. Менандр приводив відомості про слов'янське військо чисельністю сто тисяч воїнів, які перейшли кордон Фракії на четвертому році правління імператора Тиверія [37, 247].

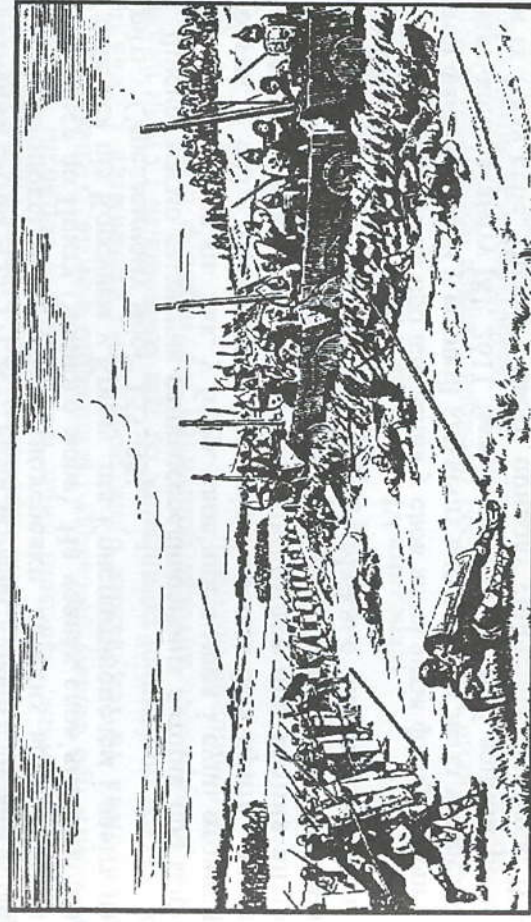
На чолі військових загонів стояли воєначальники та князі, звістки про яких подають візантійські історики. Відомості європейських хроністів того часу узгоджуються із соціально-політичною структурою антського суспільства, при аналізі якої спостерігається наявність верхівки і князів. Останні у своїй внутрішній політиці спиралися на воїнів-професіоналів, дружину, яка служила їм опорою. Очолюючи ці загони, вони вели активну зовнішню політику, втручалися у події на Балканському півострові та у справи сусідніх держав.

Цінні відомості про тактику і стратегію ведення бойових дій антами подає Маврикій: "Вступати у бій зі своїми ворогами вони люблять у лісистих місцях, біля ярів; з вигодою для себе використовують засідки, раптові атаки, хитрощі, удень і вночі, вигадуючи багато різноманітних засобів. Досвідчені вони також і в переправі через ріки... Маючи велику перевагу у лісах, вони прямують до них, оскільки серед тіснин вміють чудово воювати. Часто здобич вони кидають, немовби втікаючи, а потім, коли наступаючі кидаються на здобич, вони завдають своїм ворогам поразки. Все це вони майстри робити різноманітними вигаданими засобами, з метою обдурити ворога" [31, 253-254].

Заслугує уваги високий рівень організації в антів розвідки як широкомасштабної, так і з метою захоплення "язика". Так, детальне вивчення та аналіз військових походів антів і слов'ян 551-552 рр. дозволяє розглядати їх як дві ланки одного ланцюга. Похід

тритисячного війська, облога ним Топера була стратегічною розв'язкою. Отримавши у результаті цих бойових дій всі необхідні дані, слов'яни й анти організували у 552 р. великий похід, який серйозно послабив Східну Римську імперію. Ретельне вивчення походу 552р. дає підстави констатувати вміння антських та слов'янських князів реально й швидко оцінювати ситуацію, враховувати якість командування ворога. Для оборони, як правило, анти вибирали важкодоступну для ворога місцевість. Також споруджували вали і влаштовували засіки. Широко застосовувались при необхідності вступити в бій на відкритій місцевості укріплення з возів, подібні до козацьких "таборів". Феофілакт Сімокатта з цього приводу пише: "Через те, що цієї сутички варвари не могли уникнути (і вона не давала успіху), то вони, зіставивши вози, влаштували з них, так би мовити, укріплення табору й усередину цього табору помістили жінок та дітей" [81, 265]. Щільний ряд довгих списів надійно прикривав табір антів від наступаючих. При облозі укріплення ворога вони застосовували і штурмові машини, і драбини, т.зв. "черепахи". У глибокому бойовому порядку, поклавши щити на спину, слов'яни йшли на штурм [55, 41].

Цікаві відомості про побудову машин для облоги подає єпископ Фесалонікі Іоан. За його описом, ці машини складалися із катапулт,

Польова захисна споруда слов'ян (антів)

із "черепах", залізних таранів і гаків. Катапульти мали чотирикутну форму, широку основу та вузький верх, де прикріплювались товсті дерев'яні циліндри, оббиті залізом. З трьох боків цю машину обби-вали товстими дошками. Це надійно захищало обслуговуючих її воїнів від стріл. Метальні машини кидали велике каміння на голови захисників, на оборонні вежі, руйнуючи їх. "Черепахи" спочатку покривалися сухою шкірою, але це не могло захищати їх від вогню гарячої смоли, тому суху шкіру замінювали свіжою, з тільки що забитих коней, биків, верблюдів [55, 49].

Анти вміло користувалися при штурмі фортець різноманітними військовими хитрощами. Так, при штурмі Толера анти, вдаючи втечу, виманили із фортеці п'ятнадцятьтисячний гарнізон і вщент його розгромили.

На думку більшості вчених, зокрема, М. Пігерського, С. Разіна, Б. Грекова, В. Мавродіна, є вагомі підстави стверджувати наявність військового флоту у слов'ян і антів в VI-VIII ст. н. е. Так, наприклад, В. Мавродін вважає, що "до берегів Чорного моря анти вийшли давно. Нащадки і спадкоємці населення Причорномор'я - слов'яни повністю сприйняли прагнення на південь, до моря і за море, від своїх предків часів великого переселення народів ще більш далеких, коли вони ховались під широко відомим іменем скіфів і вже були пов'язані з античним світом" [33, 13]. А С. Разін зазначає: "Давні слов'яни вміли робити "моноскілі" - човни-однодеревки, на яких вони річками спускалися до Понту (Чорного моря). На човнах слов'янські воїни з'являлися під Корсунем у Криму, під Константинополем і навіть на Криті у Середземному морі" [55, 35].

Дійсно, маємо свідчення ранньосередньовічних авторів про морські походи слов'ян. Так, у 610р. слов'яни з моря і суші оточили Солунь. У 623 р. слов'янська флотилія з'явилася біля Крита і вдало висадила свій десант. Маврикій повідомляв про вміння антів приборкувати водну стихію: "Досвідчені вони також у переправі через ріки, немає рівних їм у цьому. Мужньо витримують вони перебування у воді" [31, 253].

На користь думки про існування у слов'ян та антів флоту свідчить і той факт, що вони у великій кількості виготовляли легкі човни для аварського каганату [81, 261]. Важко припустити, щоб вони не робили їх і для себе. Цікаве з цього приводу свідчення Феофана. Він повідомляє, що коли у 773 р. візантійський імператор Костянтин

Копронім пішов морським походом на болгар, то, збираючись плити Дунаєм, він сам сів на "руські човни" [82, 280].

До непрямих доказів існування військової ескадри в антів належать назви дніпрових порогів. Їх етнографічний аналіз доводить, що вони давньо-південно-східнослов'янського, тобто антського, походження. Назви Острівніпраг, Вульніпраг, Ессупі, Веручі, Напразі, Неясить не властиві східнослов'янським мовам IX-X ст. Ці назви були дані воїнами Божа, Межамира, Ддара, Доброгаста, тобто антами.

Візантія, яка мала достатню кількість талановитих полководців, флотоводців, цінуючи в антах військову доблесть, знання військової справи, уміння швидко і правильно оцінити ситуацію, запрошувала антів до себе на службу, даючи високі військові посади як у сухопутній армії, так і на флоті. В історії відомі антські імена Анангастона, який командував фракійськими військами Візантії у 469 р., Хвалібуда, що стояв на чолі всіх гарнізонів імперії по Дунаю у 70-х роках VI ст., Всегорда, котрий займав високу посаду у війську ромеїв, Доброгаста - командувача візантійської Чорноморської ескадри. Також є численні факти коаліційних виступів імперських військ з антськими. Наприклад, Прокопій повідомляє про участь 300 антських воїнів у поході візантійської армії до Італії, Лукані. Під час цього походу антський загін переплив море на своїх човнах [54, 238].

Таким чином, наведені вище факти дають серйозні підстави говорити про сильну військову організацію в антів. Умовами для її створення та існування були розвинена економіка і складна структура політичної організації. Ці три компоненти і стали базою, на яку спиралось антське політичне угруповання племен у своїй активній зовнішній політиці.

ЗАВОЮВАННЯ АНТАМИ БАЛКАН. ВІЙНИ З ВІЗАНТІЄЮ (середина VI - початок VII ст.)

"В антський час слов'янські племена вперше презентували себе на європейській історичній сцені як самостійну історичну силу. Вступивши у тривалу і жорстку боротьбу з Візантійською імперією, вони зіграли у житті імперії і Південно-Східної Європи у цілому

значно більшу роль, ніж інша сучасна варварська сила - аварський каганат, якому нерідко, але помилково надається перше місце у тих випадках, коли мова йде про Візантію та її дунайських сусідів" [77, 71]. Військово-політична та економічна спрямованість антів локалізувалась, за свідченнями ранньосередньовічних авторів, в основному, навколо Балканського півострова. Східною межею антських походів і широкомасштабної колонізації був морський шлях вздовж західного узбережжя Чорного моря. Окремий інтерес становив для антів і степ. Політична ситуація у північно-причорноморських степах не відзначалась стабільністю, тому стосунки з народами, які населяли її, теж не були однорідними.

Оскільки найактивніший етап військової та політичної експансії антів на південь припадає на середину VI – початок VII ст. н. е., то вона відбила у собі всі риси внутрішнього життя антів. У зв'язку з помітними зрушеннями в економіці, політичній структурі антського союзу племен, які існували у цей період, відбуваються зміни характеру колонізації у порівнянні з IV - першою половиною VI ст. н. е. У IV - першій половині VI ст. експансія антів на південь мала мирний, економічний характер і була зумовлена тогочасним рівнем та способом виробництва, а також соціальною градацією антського суспільства. "Слов'яни прагнули поселитися в межах Візантії, щоб вести своє господарство, що неминуче приводило до встановлення сусідських відносин з місцевими жителями" [66, 253].

Характер міжнародних відносин в Європі у IV - першій половині VI ст. визначався занепадом рабовласницького ладу у романізованих провінціях імперії та поширенням системи колонату. В цей же період у варварському світі, у слов'ян і антів, спостерігається, як свідчить аналіз археологічних пам'яток, процес розпаду родоплеминого ладу і подальшої класової диференціації, що призводило до поляризації, відокремлення і консолідації верхівки, яка прагнула до зміцнення своєї політичної влади за допомогою професійних воїнів-дружинників, а також до розширення економічної бази. Іншими словами, йшов процес утворення підвалин для активної вже військової експансії. Зміцнілі політичні угруповання антів та слов'ян готові були стати на шлях боротьби з ордами кочівників та ослабленою Східною Римською імперією від якої залишилась лише назва.

Посиленню зовнішньополітичної активності антів сприяла політична ситуація, яка склалася у Східній Європі в середині VI

сторіччя. На Верхній Саві, Дунаї і Нижній Тисі проживали германські племена гепідів. Володіючи Сірмієм, вони контролювали переправу через Дунай і за недорогу плату переправляли у межі Візантійської держави інших варварів. Найближчими сусідами гепідів на сході вздовж Дунаю були слов'яни, які на початку VI ст. колонізували всю рівнину лівого берега Дунаю. Сусідами слов'ян на сході, від Дністра до лівобережжя Дніпра, були "численні племена антів". Від них далі на схід містилися гуни. У степах Причорномор'я кочували гуннські племена кутургури, утургури та савіри. Частина гуннів проживала за Дунаєм і носила вже назву болгар. Південні кордони слов'ян і антів межували безпосередньо із Східно-Римською імперією. Такому розташуванню вище названих племен не суперечать численні археологічні знахідки, які дають вагомі підстави погодитися з даними давніх авторів щодо народів, які проживали по сусідству з Візантією.

У середині VI ст. антсько-слов'янські вторгнення, зумовлені вищевказаними причинами, стали як ніколи масовими. Це привело до колонізації Балканського півострова. Цей період прекрасно представлений свідченнями ранньовізантійських авторів від Прокопія до Феофана. Детальний аналіз цих свідчень дозволяє встановити періоди та хронологічні рамки руху антів і слов'ян у межах Візантійської держави.

Окремі напади антських дружин на імперію почалися ще близько 519р. Вони започаткували низку сумних свідчень візантійських та готських авторів про те, як "зараз за гріхи наші вони скрізь лютують" [19, 232]. Так, у 540 р. слов'яни знищили Касандрію, проникли до Геллеспонта і Фермопіл і були зупинені лише біля Коринфського перешийку. В 540-541 рр. антсько-слов'янські дружини проникли до Італії, де вони воювали на боці імперії проти готів, гепідів та лангобардів. У 550 р. об'єднані сили антів та слов'ян, вщент розбивши під Тзурулом візантійські відбірні війська, на чолі із Схоластиком підійшли до Константинополя. У 551р. відбувся новий похід союзників, під час якого вони захопили Топер - фортецю недалеко від столиці імперії, розгромили Асбада, тілоохоронця Юстиніана. Під час цих походів, за повідомленнями тогочасних хронік, слов'яни з антами не зустрічали серйозного опору з боку візантійських збройних сил і без великих труднощів захоплювали місто за містом.

У 60-ті роки VI ст. об'єднані війська варварських племен, до

складу яких входили анти, слов'яни, авари, гуни, систематично переходять кордон Візантійської імперії, що у цей час переживає агонію боротьби, яку пережила Західна Римська імперія у V сторіччі. Прокопій Кесарійський, описуючи ці події, зазначає: "Вся Європа розграбована гунами, слов'янами і антами, щодо міст, то одні були зруйновані, інші обібрані грошовими контрибуціями; незважаючи на це, варвари забрали із собою у полон усіх людей з усім їх достатком (майном-авт.), внаслідок їх майже щоденних набігів усі області обезлюдилась..." [53, 244]. Впродовж шістдесяти років VI ст. Візантія веде кровопролитні війни на Дунаї та воює з персами на Сході.

У середині 70-х років VI ст. ситуація для імперії стала настільки загрозливою, що вона відмовилась від своїх претензій на Сході й уклала мирний договір з персами. Як писав Іоан Ефеський: "Слов'яни в цей час панували у країні і жили в ній, як у власній. Завдяки цьому вони могли робити у ній, що їм завгодно, і були обмежені лише волею Бога. І до нині вони преспокійно живуть у римських провінціях без турботи страху, грабуючи і вбиваючи, спалюючи..." [86, 302].

У цей же період об'єднані підрозділи слов'яно-антського війська, поділені на чотири колони загальною кількістю близько ста тисяч, пройшли всю Фракію від Фракійського Херсонеса аж до стін Анастасія. Прокопій повідомляв: "Що стосується Іллірії, всієї Фракії, якщо рахувати від Іонійської затоки аж до візантійського прикордоння у тому числі й Елладу і область Херсонесу..., то гуни, слов'яни і анти робили щорічно набіги..." [53, 243].

У кінці 70х - на початку 80-х років VI ст. анти і склавіни ведуть запеклу боротьбу з об'єднаним аваро-візантійським військом. У 584 р. Коментіону все-таки вдалося відтіснити слов'ян від Візантійської імперії на Балкани.

Феофілакт Сімокатта з цього приводу писав: "Ось тоді Коментіон із славою виконав свій обов'язок командувача армії і, наступаючи на Фракію, він відігнав загони слов'ян... Він показав блискучий приклад ромейської доблесті і отримав титул, який ромеї називають присентій, що дається за військове командування" [76, 260].

З 582 р. спостерігається покращення антсько-слов'янсько-аварських стосунків. У цей час закінчується строк мирного договору останніх з ромеями і з новою силою спалахує боротьба Східно-Римської імперії проти варварських сил. "З осені варвари, не рахуючись із військовим союзом, знову почали порушувати мир" [81, 259].

Візантія остаточно втрачає здатність чинити будь-який опір дружинам авар, слов'ян і антів. У 586-587 роках війська союзників захоплюють фортеці у Нижній Мезії (від Ріцарії до Маркіанополя) і підходять до Адріанополя. У 594 і 598 роках влаштовуються походи Петра, брата Маврикія, і Пріска, які були останніми спробами імперії зупинити навалу слов'янських дружин та їх союзників. У 600 р. слов'яни, анти знову досягли стін Анастасія під Константинополем. Лише чума, яка панувала у місті, змусила їх укласти мир з Маврикієм. Так закінчився другий етап проникнення слов'янсько-антських племен на Балкани, який тривав з кінця V до початку VII ст., точніше до початку царювання Фоки у 602 р. У цей час Східно-Римський уряд чинив деякий опір варварській навалі з півночі [29, 30].

Безперервний тиск слов'ян на імперію мав і загальноєвропейське значення, оскільки змушував Візантію стримувати свій наступ на Заході, а потім відкликати звідти свої війська і кинути їх проти слов'ян. Це сприяло соціально-економічному розвитку Вестготського Королівства в Іспанії, Франкського у Галії, Лангобардського в Італії. З початком VII ст. Дунай як кордон Східно-Римської імперії з варварським світом втрачає цю функцію і слов'яно-антсько-аварсько-гунські дружини без перешкод просуваються по всій Візантії. Це період, коли слов'яни переселяються на Балкани великими масами, опановують певну територію і стають не дикими колонізаторами з півночі, а будівничими своєї держави на новій Батьківщині.

БІЛЯ ВИТОКІВ УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМА

Розглядаючи проблему генезису українського народу, вважаємо за доцільне звернути увагу і на розвиток українського письма, абетки. Відомо, що кожна із існуючих нині мов має у своїй історії два періоди - дописемними та писемний. Зрозуміло, що встановити точні хронологічні межі дописемного періоду неможливо. Науковці початок писемного періоду датують по-різному для різних країн світу, це, орієнтовно, від початку III тис. до н. е. на Близькому Сході і в Єгипті і до початку I тис. в Європі. (У цьому випадку йдеться про алфавітне, або абеткове, письмо). Так, на острові Крит вживали

особливий вид письма - ієрогліфічний, а згодом силабічний, або покладовий вже на початку II тис. до н. е. В Європі першими народами, що застосовували абеткове письмо, вважаються греки, етруски, римляни та споріднені з останніми племена Апеннінського півострова. Периферією були країни кельтських, германських та інших племен.

Упродовж тривалого часу у вітчизняній науці панувала думка, згідно з якою витоки східнослов'янської абетки пов'язувалися із створенням братами Кирилом та Мефодієм так званої глаголиці і поширенням християнства на Русі у X-XI століттях. Так, зокрема, А. Білецький зазначає: "... поширення писемності та літератури у слов'ян неподільно пов'язане з прийняттям християнства" [3, 143].

Хоча ще у XIX ст. І. Срезневський одним із перших висловив думку, що слов'яни, починаючи з VI-VII ст., користувалися греко-слов'янським письмом, яке було взяте за основу Кирилом, удосконалене та доповнене ним при створенні глаголиці [4 2, 58].

Таку ж точку зору поділяв й І. Огієнко: "Давні слов'янські племена, що від них походить український народ, знали письмо від найдавнішого часу. Кияни, стоячи в центрі східнослов'янського державного життя, вміли писати вже певне десь у віці VII по Христу, коли не давніше. А в IX віці це східнослов'янське письмо мусило бути вже добре розвинуте, коли в тім віці появився навіть переклад Євангелія та Псалтиря з мови грецької на руську" [4 0, 1].

Про те, що східні слов'яни, нащадками яких є українці, мали свою писемність з давніх часів, свідчать конкретні історичні, археологічні та літературні пам'ятки. Так, відомий арабський письменник X століття Ібн Фадлан, перебуваючи у волзьких болгар, спостерігав обряд поховання. Ось що він записав у спогадах: "... На місці, де було спалено померлого, руси збудували щось подібне до круглого пагорба, в середині його поставили великого дерев'яного стовпа й написали на ньому імена небіжчика та царя русів" [4, 4]. За свідченням іншого, широковідомого в історії арабського письменника Ель Масуді, який помер у 955 році, в одному з "русських храмів" на камені було написано пророцтво: на "камені написані знаки" [4, 4]. Цікаві згадки про стародавнє письмо русів залишив сучасник Ібн Фадлана та Ель Масуді - Ібн Ель Нідім. Він відтворив один із текстів руських грамот за 987 рік і писав: "Один чоловік, словам якого я можу довіряти, розповів мені, що цар гори Кабк послав його до царя русів,

і це була йому нагода запрямити, що ці останні мають письмо, яке вирізується на дереві. При цьому він витягнув кусок білого дерева і подав його мені. На ньому були вирізані письмена, котрі означали чи то слова, чи то окремі літери" [4, 4].

Без великих зусиль можна здогадатися, що "кусочок білого дерева" - це береста. Ібн Ель Нідім бачив звичайну берестяну грамоту, яка була широковідома у Київській державі. Перський історик XII ст. Фахр Ад-ді на Мерверудді, залучаючи свідчення давніх авторів, у своїй історико-генеалогічній праці про русько-хазарський алфавіт залишив такі рядки: "Хазари теж мають свій алфавіт, що вийшов з алфавіту русів. Одна народність візантійців, яка живе коло них (хазарів), пише тим письмом; їх візантійці називають русами. Вони пишуть зліва направо. Букви не з'єднуються між собою. Всього букв 22" [4, 4]. Це письмо належить до так званого греко-римського типу і з'явилося на Русі та у Хозарії задовго до мандрівки братів-філософів у ці країни.

Особливої уваги заслуговує матеріал, автором якого був Чорноризець Храбр. У творі "Сказання про письмена" він подає історію розвитку письма у слов'ян: "Прежде убо Словяне не имеху книг, но чертами и резами чьтеху и гагааху, погани суще, крестив же ся, римскими и греческими письмены нуждахуся (писати) словенскую речь без устроения" [9, 20].

Цікавими є згадки інших історичних джерел, згідно з якими руси використовували письмо та мали книги у 790р. Так, "Степенная книга" повідомляє: "В тому году цесарь греческий брань ведши с славянами й мир с ним соделавши, послал им в знаменне приятельства и ненарушимого мира литеры, сиречь словеса: а, б, в и протчая, иже в то время от греческого писания ново беху измышлена ради славян. И от того времени Россия нача писание и книги имети" [4, 6].

Не менш цікавими є дані так званого "Житія" великого просвітителя Кирила. Згідно з ним, Кирило, прибувши до Херсонеса у 860 році, знайшов руські переклади культових книг та людину, яка розмовляла цією мовою. "Обрь те же ту Евангеліе и Псалтырь, русскими письменн писано, и чловька обрьть, глаголюща тою беседою, й беседовавь съ нимъ, й симу рьчи приимъ, своей бесьдъ, прикладая различная письмена гласъная и согласъная, и къ Богу молитву творя и вськръ наче чести й съказати. И мнози ся ему дивяху, Бога хвалище" [41, 32].

Отже східні слов'яни, нащадками яких є українці, а саме їх мову слід розуміти під "руськими письменами", уже в IX ст. мали книжну писемність, а відповідно і мову, з приводу цього один із руських літописів зазначає цікавий момент: "А грамота русская явилася, Богом дана, в Корсуни русину, от нея же научися философ Константин" [4, 5]. За повідомленням Мерверуддіна, алфавіт наших предків складався з 22 літер: 19 грецьких та 3 слов'янських, яких не було у вживанні греків - б. дж. ж. [4, 5].

До таких конкретних, історично зафіксованих згадок про наше письмо варто додати ще, так би мовити, непрямі докази.

По-перше, до запровадження християнства, як було зазначено істориками середньовіччя, анти-поляни-руси були язичниками. Кожна віра, якою б примітивною чи складною вона не була, неодмінно потребує двох речей: класу жерців, а також писемності. Тому є підстави припустити наявність письма вже в антів. Можливо сфера його вжитку була незначною і ним користувались в першу чергу для культових потреб.

По-друге, давнє населення сучасної України здавна підтримувало жваві торговельні відносини із сусідніми племенами, державами. Недарма ще Ольвію називали "торжищем Борисфенітів". Зовнішньоекономічні відносини завжди вимагають писемності для укладання договорів, оформлення різноманітних актів.

По-третє, перша половина I тис. н.е. характеризується сильним розвитком усього протоукраїнського на Східноєвропейській рівнині, зокрема на політичній арені тогочасної Європи існував антський союз племен. Як і кожна тогочасна політична організація, він проводив власну зовнішню політику. Відомо, що дипломатичні зв'язки не обходяться без відповідного діловодства, яке вимагає писемності.

По-четверте, культурні взаємовпливи між сусідами. З історії відомо, що найближчі сусіди антів - готи мали християнство ще у III ст. н.е. і переклали Біблію на свої руни. Цілоком логічним буде припущення, що з християнством наші предки познайомились задовго до IX, а тим паче X століть. На ймовірність цього вказує нам одне цікаве місце з життя Іоана Златоуста. Архієпископ царгородський св. Іоанн Златоуст в 399 р. по Великодні правив службу в готській церкві в Царгороді. По закінченні Златоуст висловив палку промову: "Скити (Скити - скіфи-орачі, або скіфи-сколоты, - під якими сучасні науковці розуміють протослов'ян - авт.) фракійці, сармати, маври,

індійці ... Філософствують, переклали кожний на свою мову "Слово Боже" [41, 25]. Християнські місіонери, проповідуючи "Слово Боже", повинні були не лише знати мову того народу, серед якого проповідували, а й мати переклади "святих книг" мовою язичницьких народів. Зрозуміло, що останні в такому разі мали своє письмо. З цього приводу доречно було б згадати про філософа Етика та блаженного Єроніма. "Відомо, що Етик склав космографію, яку в уривках переклав на латинську мову блаженний Єронім IV-V в., а це й зв'язало Етика з Єронімом. Про Етика знаємо мало. Народився він в Істрії,... у першій половині IV ст., склав якісь слов'янські букви, а блаженний Єронім пізніше їх поширив" [41, 50].

По-п'яте, як свідчить подальший розвиток давньоукраїнської літератури часів Київської Русі, "... XI-XII ст. були не початком, а одним з періодів розквіту Київської Русі. Переклад на мову східних слов'ян... Євангелія й Псалтиря, знайдених Кирилом в Корсуні, неможливо було здійснити не лише малорозвинутим письмом, але і за відсутності сталих літературних традицій" [42, 62]. Звертає на себе увагу послання римського папи Іоанна VIII, в якому відзначено, що слов'яни мали письмо ще до Кирила і що ним "слов'янські письмена тільки віднайдені" [42, 62].

Отже, Кирило в Херсонесі мав справу з уже опрацьованою азбукою, яка стала основою кирилиці, а разом з тим східні слов'яни мали власну писемність задовго до Кирила і Мефодія.

Такі думки мають під собою міцний ґрунт археологічних знахідок останніх десятиліть. Зокрема, при розкопках пам'яток черняхівської культури (II-V ст. н. е.) було знайдено сільськогосподарські календарі - символічні знаки на глечиках і вазах, це своєрідна різновидність давньослов'янських "черт і різ" [10, 98]. На глиняних пряслах про- слідковуються цілком виразні написи [36, 4].

Така писемність добре представлена у символічних зображеннях, нанесених на знахідках черняхівської кераміки, зокрема на посуді. На думку археологів, ця символіка використовувалася для фіксації календарних дат, гадання, рахунку тощо. Разом з тим, на думку В. Істріна, така писемність була не зручна для договорів та інших складних документів. Для більш складних потреб ранньоукраїнські племена Дністро-Дніпрового межиріччя, ще до прийняття християнства і азбуки Кирила, використовували грецькі та латинські букви [21, 449].

Аналіз археологічного матеріалу цієї доби дозволяє стверджувати, що писемність в антів розвивалася двома напрямками: 1) місцева піктографічна писемність; 2) запозичена з грецької та латинської азбук.

Цікавим дослідженням з проблеми є доробок В. Складенка. Автор доводить, що “найдавніші слов’яни ще задовго до виникнення писемності передавали своє життя за допомогою звичайної нитки, на якій фіксували не тільки кількість прожитих років... але і основні події, які мали місце в житті людини” [63, 7]. Така нитка життя змотувалася у клубок, але коли людина, яка вела таким чином своєрідний “життєпис”, помирала, то її нитка життя обривалась. Наші предки за допомогою вузликового письма вели не лише сімейні хроніки, а й створювали своєрідні путівники, дороговкази. Кожній події у житті людини відповідала нитка певного кольору та товщини. Коли, наприклад, людина була “на волосок від смерті”, то такої товщини нитка і впліталася до основної нитки життя. В українській мові ще й досі жива приказка “Сказав, неначе відрубав”, яка, на думку В. Складенка, походить від розуміння давніми слов’янами надійності такого письма.

Отже, в першій половині I тис. н. е. східні слов’яни мали сталі писемні традиції. Було три види письма: “черги і різи” культового призначення, вузликове письмо – своєрідний родовий літопис; письмо із запозиченими буквами грецького та латинського алфавітів, яке забезпечувало зовнішньополітичні та зовнішньоекономічні потреби антського союзу племен.

ВИСНОВКИ

III – VII ст. н.е. – надзвичайно важливий період давньої історії України. Це час, коли слов’янство, а зокрема, східне, виходить на політичну сцену тогочасної Європи і заявляє про себе як про потужну економічну, політичну, військову одиницю під іменем анти. Це доба складних соціально-економічних, суспільно-політичних трансформацій внутрішнього життя антів.

Результатом цих трансформацій стала високорозвинена багатогалузева економіка. Добре налагоджений та відпрацьований механізм ринкової системи робив можливим задоволення не лише внутрішнього попиту, а й виготовлення продукції для зовнішньої торгівлі. Не підлягає сумніву той факт, що анти були добре знайомі з грошообігом, що зайвий раз свідчить про високий рівень їх економічного життя. Складність соціально-економічної структури антів безпосередньо відобразилась і на суспільно-політичній системі. В антському суспільстві чітко виділяються чотири основні майнові групи: верхівка, яка очолювала політичну систему та військові загони; дружинники – воїни-професіонали; вільні общинники; раби. Одним із органів політичної влади в антів поряд із інститутом князівської влади було віче. Основним видом закону був родовий, хоча не можна відкидати припущення, що він був певним чином систематизований і загальноприйнятій для всього антського союзу. Аналіз широкого кола джерельного, археологічного матеріалів дає підстави говорити і про наявність розгалуженого апарату управління. Ці та інші факти переконують в тому, що анти вже перейшли на шлях сталого державотворення продуктом якого стало їх політичне об’єднання державного типу. Не буде перебільшенням твердження про те, що основи майбутньої могутності Київської Русі закладено в антський період.

Будь-яка політична одиниця не може повноцінно існувати без належним чином організованих армії та флоту. Не став винятком і антський союз. Його військова організація високо цінувалася сучасниками, про що є переконливі писемні свідчення, підтвержені відповідним археологічним матеріалом. Бойові сили антів поділялися на три основні роди військ: піхоту, кінноту, військово-морський флот. Рівень вишколу, озброєння, тактика і стратегія антських збройних сил дозволяли їм одержувати перемоги над прославленими

полководцями Візантії, інших сусідніх племен, зокрема готів. Доблесть і відвага антських воєначальників викликали схвалення у візантійців, які запрошували їх на високі посади у своїх арміях.

Зовнішня військово-політична та економічна спрямованість антів локалізувалась, як твердять ранньосередньовічні автори, навколо Балкан. Східною межею антських походів та широкомасштабної колонізації був морських шлях вздовж західного чорноморського узбережжя. Окремий інтерес для антів представляла степова зона, населена кочівниками. Активна участь антів у міжнародних відносинах була зумовлена як внутрішніми, так і зовнішніми факторами. Серед внутрішніх виділяють такі: 1) розпад родоплемінного ладу; 2) посилення класової диференціації антського суспільства; 3) прагнення верхівки через військові походи збагатитися, зміцнити свої позиції в антському соціумі. До зовнішніх можна віднести такі: 1) послаблення Західно-Римської та Східно-Римської імперій; 2) зміна політичної ситуації в Європі, пов'язана із занепадом античних традицій та формуванням нових суспільно-політичних та соціально-економічних відносин; 3) велике переселення народів.

Своєрідним був і духовний світ антів. Численні прямі свідчення сучасників дають підстави стверджувати, що в першій половині I тис. н.е. анти мали сталі писемні традиції. Можна виділити три види письма, характерні для тієї доби: "черти і резі" культового призначення; вузликове письмо – своєрідний родовий літопис; письмо із запозиченими літерами грецького та латинського алфавітів.

Отже, антський період в історії України – доба, яка красномовно свідчить, що Київська Русь не стільки початок, скільки підсумок тривалого історичного життя східного слов'янства.

ПРИМІТКИ

1. Агафій Схоласт. О царствовании Юстиниана // Вестник древней истории. – 1941. – №1.
2. Баран В., Магомедов Б. Черняховская культура / В кн. Археология УССР: в 5-ти т. - К.: Наукова думка, 1986. - т. 3.
3. Білецький А. Коріння нашої мови // Вітчизна. – 1992. – № 4.
4. Боровський Я. Першопочатки східнослов'янської писемності // Соціалістична культура. - 1990. - № 4-5.
5. Брайтчевський М. Об антах Псевдомаврикия // Советская этнография. - 1953. - № 2.
6. Брайтчевський М. Походження Русі. - К.: Наукова думка, 1968.
7. Брайтчевський М. Антський період в історії східних слов'ян // Археологія. - 1962. - № 7.
8. Бубрих Д.В. О названии Анты и связанных с ними названиях // Известия АН СССР. – 1946. – Т.5. – Вып.6.
9. Вилинский С. Сказание Черноризца Храбра о письменнах славянских. - Одесса, 1901.
10. Винокур І. Історія та культура черняхівських племен. - К.: Наукова думка, 1972.
11. Гаркавін А. Сказание мусульманских писателей о славянах и русах. - СПб, 1870.
12. Греков Б. Иностранцы о славянорусском войске // Исторический журнал. – 1941. - №9.
13. Греков Б. Киевская Русь. - М.-Л., 1944.
14. Грушевський М. Ілюстрована історія України. - К.: Наукова думка, 1992.
15. Державин Н. Об этногенезе древнейших народов Днепродунайского бассейна // Вестник древней истории. - 1939. - № 1.
16. Державин Н. Происхождение русского народа. - М., 1944.
17. Етимологічний словник української мови. – К., 1982.
18. Знойко О. Міфи Київської землі та події стародавні. - К., 1989.
19. Йордан Гетика. // Вестник древней истории, 1941. - № 1.
20. Исидор Савильский. Хроника // Вестник древней истории, 1941. - № 1.
21. Истрин В. Возникновение и развитие письма. - М., 1965.
22. Ключевский В. Курс русской истории: В 9-ти т. - М.: Мысль, 1987. – Т.1.
23. Красуский М. Древность малороссийского языка // Индоевропа. - 1991. - № 1.
24. Крип'якевич І. Історія України. - Львів: Світ, 1990.
25. Кропоткин В. К вопросу о развитии товарного производства и

- денежных отношений у племен черняховской культуры в III-IV в. н.э. / В кн.: Ленинские идеи в изучении первобытного общества, рабовладения и феодализма. - М.: Наука, 1970.
26. Кропоткин В. Экономические связи Восточной Европы в 1 тис. н.э. - М.: Наука, 1957.
27. Лаврів П. Історія Південносхідної України. - Львів: Слово, 1992.
28. Лаврів П. Укри-україни - колишні предки? // Прапор. - 1990. - № 1.
29. Левченко М. Византия и славяне в VI-VII веках // Вестник древней истории, 1938. - №4.
30. Литаврин Г. Известия Менаандра Протиктора об отношениях аваров и славян // Византия. Средиземноморье. Славянский мир. - М.: МГУ, 1991.
31. Маврикий Стратег. Стратегикон // Вестник древней истории. - 1941. - № 1.
32. Мавродин В. К вопросу об антах Псевдомаврикия // Советская этнография. - 1954. - №2.
33. Мавродин В. Начало мореходства на Руси. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1949.
34. Мавродин В. Образование древнерусского государства. - М., 1945.
35. Мавродин В. Тактика и стратегия. - Спб., 1903.
36. Махно С. Ми знаємо, якими мечами воювали анти // Літературна Україна. - 1964. - 21 січня.
37. Менаандр Протиктор. История // Вестник древней истории. - 1941. - № 1.
38. Мишулин А. Древние славяне и судьбы Восточной империи // Вестник древней истории. - 1939. - № 1.
39. Нидерле Л. Славянские древности. - М., 1956.
40. Огієнко І. Нариси з історії українського правопису. - Варшава, 1927.
41. Огієнко І. Повстання азбуки і літературної мови у слов'ян // Жовтв., 1937.
42. Охрименко П. Об истоках письменности и литературы на Руси / РЯЛШ. - 1981. - № 4.
43. Пасхальная хроника // Вестник древней истории. - 1941. - № 1.
44. Петров В. Етногенез слов'ян. - К.: Наукова думка, 1972.
45. Петров В. Походження українського народу. - К., 1992.
46. Питерський Н. Знай флот. - М.: Изд-во РОСААФ, 1956.
47. Плачинда С. Словник давньоукраїнської міфології. - К.: Український письменник. - 1993.

48. Погодин А. Эпиграфические следы славянства. - Спб., 1902.
49. Половик М. Мирозрение древних славян. - К.: Наукова думка, 1985.
50. Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2-х т. - К.: Либідь, 1992. - Т.1.
51. Приходнюк О. Анты и Пеньковская культура / В кн.: Древние славяне и Киевская Русь. - К.: Наукова думка, 1989.
52. Приходнюк О. Пеньковская культура / В книге Археология УССР: в 5-ти т. - К.: Наукова думка, 1986. - Т.3.
53. Прокопай Кесарийский. Тайная история. - Вестник древней истории. - 1939. - № 1.
54. Прокопий Кесарийский. Война с готами. - Вестник древней истории. - 1939. - № 1.
55. Разин Е. История военного искусства, М.: Военное изд-во Министерства Обороны СССР, 1957.
56. Рикман З. Памятники эпохи великого переселения народов. - Кишинев, 1967.
57. Рыбаков Б. Анты и Русь // Вопросы древней истории. - 1939. - № 1.
58. Рыбаков Б. Из истории культуры Древней Руси. - М.: Изд-во МГУ, 1984.
59. Рыбаков Б. История русского искусства. - М., 1953, Т. 2.
60. Рыбаков Б. Новая концепция к предыстории Киевской Руси // История СССР. - 1961. - № 1-2.
61. Рыбаков Б. Ранняя культура восточных славян // Исторический журнал. - 1943. - № 11-12.
62. Седов В. Анты / В кн.: Проблемы советской археологии. - М.: Наука, 1978.
63. Седов В. Славяне Среднего Поднепровья // Советская этнография. - 1974. - № 1.
64. Спицын А. Предметы с выемчатой эмалью // ЗОРСА. - 1917. - Т.5.
65. Спицын А. Русская историческая география. - Пг., 1917.
66. Сиротенко Й. История международных отношений в Европе во второй половине IV - начале V вв. - Пермь, 1975.
67. Січинський В. Чужинці про Україну. - Львів: Світ. - 1991.
68. Скларенко В. Нитка життя // Україна. - 1990. - № 32.
69. Скрижинская Е. О славянах и антах, о Мурманском озере и городе Новигетуне // Вопросы востоковедения. - 1957. - № 12.

ДЛЯ НОТАТОК

70. Сміленко А. Слов'яни і степові племена в Південному Подніпров'ї // Археологія. - 1972. - № 7.
71. Сміленко М. Доба полів поховань в західних областях УРСР / В кн. Археологія. - К., 1948. - Т.2.
72. Сміленко М. Селище доби поховань у Великих Вікнінах. // Археологія. - К., 1947. - Т.1.
73. Солов'єв С. История России с древнейших времен. - М.: Мысль, 1968.
74. Спицын А. Предмети с внемчатой эмалью. - ЗОРСА, т. 5. 1903.
75. Спицын А. Русская историческая география. - Пг., 1917.
76. Тихомиров М. Происхождение названий Русь и Русская земля // Советская этнография. - 1947. - № 6-7.
77. Третьяков П. Анты и Русь // Советская этнография. - 1947. - № 4.
78. Третьяков П. Восточнославянские племена - М.: Изд-во Академии наук СССР, 1953.
79. Трубачев О. Лингвистическая периферия древнейшего славянства. Индоевропейцы в Северном Причерноморье // Славянское языкознание, VIII съезд славистов. - М.: 1978.
80. Удальцов А. Начальный период восточнославянского этногенеза // Исторический журнал. - 1943. - № 11-12.
81. Феофилакт Симокатта. История // Вестник древней истории. - 1939. - № 1.
82. Феофан. Хроника // Вестник древней истории. - 1939. - № 1.
83. Чепурко Б. Триединый світ культури // Українська культура. - 1991. - № 3.
84. Чмихов М. Археологія та стародавня історія України. - К.: Либідь, 1992.
85. Шахматов А. Древнейшие судьбы русского племени. - Пг., 1917.
86. Иоанн Ефесский. Церковна история // Вестник древней истории. - 1939. - № 1.
87. Евагрий. Церковная история // Вестник древней истории. - 1939. - № 1.

Анатолій Георгійович Морозов

доктор історичних наук, професор Черкаського
державного університету імені Богдана Хмельницького

Корновенко Сергій Валерійович

кандидат історичних наук, доцент Черкаського
державного університету імені Богдана Хмельницького

АНТИ

Наукове видання

Свідомство ДК №294. Здано до набору 3.10.2001.
Підписано до друку 21.12.2001. Формат 60x84 1/16. Гарнітура Times. Папір
офсет. Ум. друк. арк. 2,4. Тираж 500 пр. Зам. № 247.

Виготовлено і віддруковано у видавничому відділі
Черкаського державного університету
імені Богдана Хмельницького.

Адреса: 18000, м. Черкаси, бул. Шевченка, 81, кімн. 117,
Тел (0472) 37-13-16, факс (0472) 47-22-33,
e-mail: cdc@cdu.edu.ua, <http://www.cdu.edu.ua>.

6-80

8